

Сергій ПЕТКОВ

**Адміністративно-правове забезпечення
іміграції в Україну в XVIII-XIX ст.**

МОНОГРАФІЯ

Видавництво «КНТ»

Київ - 2022

УДК: 340116 : 314.15(Укр)

П - 29

Рецензенти:

Гавриленко Олександр Анатолійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Мільчев Володимир Іванович, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Запорізького національного університету.

Петков С. Адміністративно-правове забезпечення іміграції в Україну в XVIII-XIX ст. Монографія. – Київ: КНТ, 2022. – 200 с.

В роботі, на прикладі розвитку державної політики уряду стосовно національних меншин, здійснено спробу розробки наукової концепції формування в Україні поліетнічного за своєю структурою суспільства протягом більш ніж двохстолітнього періоду. Розкрито закономірності і особливості формування основних національних спільнот у процесі освоєння Північного Причорномор'я. Важливим є комплексний підхід до досліджуваної проблеми, який проявляється у розгляді матеріалу правового, історичного і соціально-економічного характеру в сукупності, та дослідженні взаємозв'язку правових аспектів з іншими чинниками процесу формування поліетнічного і полірелігійного складу України.

Практичне значення роботи обумовлюється можливістю використання її результатів та матеріалів: у науково-дослідній сфері — при розробці загальнотеоретичних проблем, пов'язаних з визначенням правового статусу представників різних національностей, що мешкають в Україні; у правотворчій діяльності — при внесенні змін та доповнень до існуючого законодавства та розробці Державної програми стосовно національних меншин та корінних народів України; в навчальному процесі — при викладанні загальних та спеціальних курсів конституційного права, історії держави і права України, основ етнодержавознавства у вищих навчальних закладах.

ISBN 978-966-373-950-2

© С.В. Петков
© ТОВ «КНТ», 2022

ПЕРЕДМОВА

Проект «новоросія». А що на противагу?

Шовіністична пропаганда протягом десятиліть постійно і безперешкодно розвивала концепцію «Крим – наш», яка мала цілий ряд складових. На всіх рівнях російського та українського суспільства активно підтримувались меседжі: Севастополь – «місто російської слави», «Катерина звільнила і заселила...» та інші. Відразу після включення Криму до складу Російської Федерації була опублікована «Історія Криму» в якій доводилось, що півострів з давніх-давен – невід'ємна складова російської держави. Однією зі складових політики уряду було проведення масових переселень з однієї території на іншу. При цьому корініхи мешканців виселяли до регіонів де вони опинялись в статусі національних меншин. А до спустілих територій прибували імігранти з інших завойованих імперією земель¹.

Злочинне рекетирське терористичне угруповання, що захопило владу в російській федерації і окопалось в Кремлі продовжує надсилати до України, підготовлені спецслужбістами та ідеологами, терористичні банди. І поки цивілізований світ це не усвідомить, журналісти, політики, експерти будуть програвати у дискусіях з представниками цього банд-формування, переодягнених у представницькі

---

¹ Іміграція (лат. immigro — «вселяюся», «в'їжджаю») — в'їзд громадян інших держав у країну на довгострокове перебування або постійне проживання. Як правило, зумовлена економічними або політичними причинами, рідше релігійними чи родинними міркуваннями.

костюми. Підміна понять, відкрита брехня, підкуп і залякування – механізми і методики якими користуються злочинці. Але перед військовою армадою і лавиною брехні, фейків і наклепів стоїть український народ очолений справжніми патріотами і борцями за цінності демократії.

Наразі розкручується наступний блок ідеологем пов'язаний з концепцією створення «Новоросії». Спираючись на історичні факти, адепти цієї концепції доводять, що землі Північного Причорномор'я були у складі Російської імперії, і тепер повинні повернутись до неї знов. А на протигагу серед національних спільнот, які з найдавніших часів закладали основи української державності сіється розбрат і нетерпимість.

Тож не зайвим буде згадати, що першим на Майдані, з закликом Тараса Шевченка до братерства на вустах, загинув український патріот - вірменин Сергій Нігоян. Другим на Майдані загинув український патріот - білорус Михайло Жизневський. Кулі вбивць не вибирали жертв за національною ознакою. Кати вбивали українських патріотів.

Не будемо переказувати ідеологічні та історичні опуси апологетів «руського міра». Тому що кожен розуміє, то є не «мир», а справжня війна. А поставимо питання:

Які концепції висунуті урядом України, провідними вітчизняними вченими, журналістами на протигагу концепції «Новоросія»?

Чи існують взагалі праці вчених які заперечують ідеї приєднання українських земель до північно-східного сусіда?

Зараз головна ідея боротьби – це звільнення нашої території від окупантів, захист рідних домівок від ворогів,

перемога над агресором. І це те, що поєднує всіх громадян України. Те, що створює громадську думку і викликає підтримку світової спільноти. Професор Запорізького національного університету Федір Турченко разом з донькою Галиною Турченко видали книгу «Проект Новоросія 1764-2014 роки. Ювілей на крові». Це справжня подія і велика робота спрямована на встановлення історичної правди, подолання тотальної брехні. Але в роботі, щодо встановлення історичної правди не обійтись без підтримки держави.

В той же час керівництву країни варто звернути увагу, що більшість населення Східної та Південної України має дуже слабкі ментальні зв'язки з тими історичними подіями, які сьогодні стають частиною ідеологічного підґрунтя творення національної ідеї. Події, що відбувались на Західній і навіть в Центральній Україні: Битва під Крутами, діяльність січових стрільців, героїчний опір Холодно-Ярівської республіки –

лише частина історії окремо взятих територій, в якій переважна більшість населення не бачить ані своїх пращурів, ані своїх героїв, ані своєї ідентичності. Для багатьох це лише книжна історія. В той час коли історія кожного міста, містечка, села, кожної родини має стати невідомою частиною українського всесвіту.

І головним консолідуючим фактом має стати те що території Північного Причорномор'я є споконвічними землями українського козацтва. Саме звідси – з Запорозької Січі розпочав свій визвольний похід гетьман Богдан Хмельницький. Саме Запоріжжя і Січеславщина стали оплотом незалежності України. Пліч-о-пліч козаки і кримські татари боролись з нападниками та відстоювали свою незалежність. Територія, яку нині намагаються називати «Новороссією» була підступно захоплена московськими правителями через розбрат між українським і кримсько-татарським народами. І в цей вихор ворожнечи расисти, ксенофоби і провокатори намагаються втягнути представників різних народів, які нині мешкають на цих землях, пов'язаних узами братерства і спільної історії.

Також слід звернути увагу на те, що бої точаться на землях так званої Слов'яно-Сербії та в місцевостях компактного проживання греків. Землі Донеччини заселені представниками різних етнічних груп, які споконвіку мешкають на теренах цього краю. І їх слід підтримати не лише гуманітарною допомогою, а дати їм такий дороговказ, щоб ні в кого не виникало бажання навіть роздумувати на чий бік стати і яку сторону підтримати.

Тільки після окупації Криму, кримські татари отримали спеціальний статус «корінний народ». Для того щоб показати роль та значущість цієї великої етнічної групи для України. Це історично виправдано та вірно. І насправді в Конституції України сказано Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

В той же час, чому такий статус не наданий іншим народам, які також є корінними по-суті?

Чому досі нема закону про корінні народи?

Чому національні групи та громади називаються «меншинами»?

Наприкінці XIX ст. з Криму до Приазов'я переселилась велика громада греків. В Криму вони мешкали споконвіку, сповідували православ'я. Під час розмежування територій між Османською і Російською імперіями Кримський півострів опинився у складі мусульманської країни. Російський уряд надавав значні преференції переселенцям. Таким чином греки

перебрались до місць свого сучасного компактного проживання де виникли Маріуполь, Ялта, Урзуф, Константинополь та інші грецькі поселення. Українські греки – корінний народ України! Так само як невеличкий народ караїмів. Що також споконвіку проживав на українських теренах – корінний народ України! Так само як корінним народом України є і гагаузи, нащадки половців, які споконвіку мешкали у Північному Причорномор'ї.

Отже всюди, на всіх рівнях, з екранів телевізорів, та шпальт газет слід пропагувати ідею міжнаціональної злагоди та миру, це не дасть адептам війни можливість говорити, що в Україні панує ультра націоналістична націонал-фашистська ідеологія. І головне. «Єдність у різноманітті» – це девіз Європейського Союзу. Слід постійно робити кроки які наблизять нашу державу до Європейської спільноти. А це і розробка закону України «Про корінні народи», і зміна терміну «національні меншини» на «національні групи» або «етнічні групи», і затвердження на державному рівні «Програми етнополітики».

Повертаючись до історії. Потужна робота дослідників, які вивчали давню історію народів Великого Степу – скіфів, сарматів, гуннів, болгар, авар, печенігів, половців та багато інших – має широко пропагуватись та увійти до підручників, за якими вчиться молодь у школах та університетах. Потрібно змінити не лише події та постаті, яким приділена увага на сторінках книжок, а сам підхід до вивчення історії.

Чому ми постійно відхрещусьмо від того, що ми є нащадками степової та середземноморської цивілізацій?

Чому історія України відірвана від світової історії?

А історія етносів, які складають українську спільноту «відірвана» від історії української держави?

Ми так багато втрачаємо відхрещуючись від свого сарматського, гунського, половецького коріння. Наші діти повинні знати, що в нашій історії важливе місце займають і давньогрецькі поселення і Боспорське царство, і Римська імперія. Що наша державність є продовженням, в тому числі, і державотворчого поштовху кочових імперій, які існували на українських землях в давнину.

Не менш важливим є і постійна пропаганда історичних зв'язків між українською державністю та державотворчими процесами які відбувались в Європі, а це і переселення слов'ян з Панонії на Дунаї і варягів зі Скандинавії, і зв'язки з Французьким королівством та іншими державами часів правління Ярослава I Мудрого, і литовсько-польський період нашої історії...

І чи не найголовніше – насправді ми нащадки козаків. Історія українського козацтва ВЖЕ має вивчатись у школах окремим курсом. В козацькі однострої ВЖЕ має бути вбрана національна гвардія. Козацькі звання, поділ військових підрозділів, назви пов'язані з козацькими традиціями, козацькими ватажками, козацькими святинами... - ВЖЕ повинні стати невід'ємною частиною українського життя. Нам слід разом, вже зараз творити ЄВРОПЕЙСЬКУ ДЕРЖАВУ з розвинутою економікою, потужною армією, давньою, багатовіковою історією українського державотворення.

РОЗДІЛ 1

Правові основи формування поліетнічного і полірелігійного складу населення України

Державотворчі, політичні, міграційні, асиміляційні та інші процеси мали великий вплив на етногенез націй, як їх наслідок виникнення держав, що не співпадають з етнічними кордонами націй. Це, в свою чергу, призводить до міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів. Найяскравішими прикладами можуть бути Великобританія (домінуючою нацією якої є англійці) у її вирішенні північно-ірландської проблеми і Шотландського питання, Іспанія, на території якої мешкає один з найдавніших європейських народів - баски, права якого постійно утискаються, курдська проблема Туреччини й Ірану та безліч інших прикладів.

Така політика є прямим порушенням статті 1 «Міжнародного пакту про громадські і політичні права», у якій, зокрема, говориться: «Усі народи мають право на самовизначення. За силою цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток». Для вирішення внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які випливають з національного питання на міждержавному і державному рівні підписуються угоди, направлені на узаконення прав різних національностей.

Яку ж ситуацію ми бачимо у державах близького зарубіжжя? Після розпаду Радянського Союзу на пострадянському просторі сформувалися суверенні держави, однією з головних рис яких є багатонаціональність. Проблему

багатонаціональності кожна з цих держав вирішує різними шляхами. Прибалтійські республіки розпочали компанію по відродженню етнічної чистоти своїх націй. У Республіках Кавказу, Середньої Азії і у Молдові територіальні проблеми між різними етнічними спільнотами переросли у військові конфлікти. У Російській Федерації іде боротьба за неприпустимість сепаратистських тенденцій республік та регіонів по відношенню до Москви.

Московські ідеологи століттями плекали політичну концепцію «Москва – Третій Рим», яка поступово переросла в ідеологію «руського міра». Захоплення територій сусідніх народів, постійні війни – невід’ємна складова зовнішньої політики московитів¹. Верхівка суспільства у внутрішній політиці використовувала опричників, а надалі чорносотенні угруповання і спецпризначенців для геноциду проти населення, особливо проти тих, хто спілкується іншою мовою та сповідує інші релігійні погляди. Суверенні народи: кримські татари, українці, євреї, німці, чеченці, греки, болгари зазнали голодомору, репресій, депортацій.

В українській державі гарантується і послідовно реалізується політика спрямована на задоволення етнічних

---

¹ Для того, щоб розібратись і дати правильну оцінку сучасним подіям, необхідно розуміти їх витоки. Сучасна держава – російська федерація, ядром якої є московія, насправді не є монолітною державою, яка спаяна духовністю, сімейними соціальними та культурними цінностями та фінансово-економічною стабільністю. Правителі московії протягом століть всіма доступними засобами загарбували сусідні території. Найбільший вклад в розбудову царства вніс останній представник Рюриковичів на престолі московського царства Іван Грозний, якому вдалось підкорити Псков і Новгород. Надалі мілітарна політика була спрямована на захоплення залишків імперії Чингісхана: Казанського, Астраханського, Сибірського і Кримського ханств. І в наступний період історії внутрішня і зовнішня політика цієї Євразійської держави була спрямована на загарбання територій Речі Посполитої та Кавказу. Але найбільшою мрією царату були Балкани і Середземномор’я. Ці геополітичні плани досі є домінуючими в політиці Російської федерації.

потреб всіх національностей України. У Конституції України, прийнятій від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, закріплені права національних меншин України¹. За Законом України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 року до них належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Ще на самому початку створення незалежної України були закладені підвалини політики держави щодо представників різних національностей. У «Декларації про державний суверенітет України», прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року було записано, що вона приймається, «шануючи національні права всіх народів». За II пунктом Декларації «громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України». За V пунктом Декларації Україна «самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-територіальних одиниць». За VII пунктом Декларації Україна «гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку». Виходячи з положень «Декларації про державний суверенітет», відповідно до законів України, 1 листопада 1991 року Верховною Радою була прийнята «Декларація прав національностей України», у якій держава гарантувала своїм громадянам всіх національностей рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права. За декларацією забороняється і карається всяка дискримінація по національній належності².

Нині українській державі гарантується і послідовно реалізується політика на задоволення етнічних потреб всіх

---

¹ Конституція України.— К., 1996.— С.2, 4, 7, 16.

² Правові джерела України. Бюлетень законодавства юридичної практики України. - № 1. - 1994.- С. 5-6.

національностей України. У Конституції України, прийнятій від імені Українського народу - громадян України всіх національностей, обумовлені права корінних народів і національних меншин України. По-перше, як рівноправних громадян. За статтею 21 «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». По-друге, як представників окремої національної групи українського народу. За 10 статтею Конституції в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов корінних народів і національних меншин. В 11 статті Конституції сказано: «Держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Стаття 11 конституційно визначає характер та напрямки політики держави щодо корінних народів і представників інших національностей. Мова йде про сприяння з боку держави розвитку їх культурної, мовної та релігійної самобутності. Ці конституційні положення підводять найбільш авторитетну правничу базу під ті заходи законодавчого та виконавчого характеру, які проводяться в Україні з моменту проголошення її незалежності¹.

Логічним продовженням на шляху творення законодавчої бази захисту прав та розвитку національностей України - корінних народів та інших національностей - став Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року, який був прийнятий Верховною Радою України, виходячи з життєвих інтересів української нації та всіх національностей у справі розбудови незалежної демократичної держави. За Законом України «Про національні меншини в Україні» до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють

---

¹ Конституція України. - Київ, 1996.- С.2, 4, 7, 16.

почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Відносини, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов'язаних з їх належністю до національних меншин, регулюються Конституцією України, Законом «Про національні меншини в Україні» та прийнятими на їх підставі іншими законодавчими актами, а також міжнародними договорами України. Щодо «корінних народів», то це поняття в українське право запроваджується вперше. Реалізація конституційних положень щодо корінних народів на теренах України потребує розробки і прийняття спеціального законодавства¹. Право громадян, які належать до корінних народів та інших національностей, на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства за статтею 53 Конституції гарантується відповідно до Закону.

Але, не дивлячись на широку законодавчу базу, залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних зі статусом національностей: корінних народів і національних меншин. Тож не слід зупинятись на досягнутому. Соціальна політика уряду повинна бути спрямована як на найбільш повне задоволення духовних та матеріальних потреб людей, так і на недопущення будь-якого напруження в суспільстві, причиною якого можуть стати будь-які форми нерівноправства серед громадян; бо відсутність дискримінації не означає, що у державі повністю реалізується право рівності. Тобто державні та громадські органи повинні постійно контролюватися з боку відповідних комітетів на ознаку як відсутності дискримінації, так і на ознаку рівності. Наукові розробки мають іти не за

---

¹ Коментар до Конституції України. - К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.- С. 46-47.

практикою, а випереджати її, носити аналітично-прогностичний характер¹.

В роботі на базі сучасних теоретичних засад вперше проводиться комплексне дослідження проблеми юридичного впливу державної політики на формування поліетнічного складу України визначеного історичного періоду. Приділена увага не лише масштабним, глобальним процесам з історії Південної України, а й зібрані відомості про появу та розвиток великих та малих населених пунктів.

Таким чином мета дослідження полягає у висвітленні еволюції нормативно-правової бази стосовно переселенців на українських землях у складі Російської імперії у XVIII — на початку XX ст. та її значення для процесу розвитку соціально-правового поля щодо переселенських національних меншин.

Відповідно до цього в роботі зосереджено увагу на виконанні таких дослідницьких завдань:

- визначити фактори впливу на процес формування поліетнічного складу населення України протягом XVIII — початку XX ст.;
- проаналізувати правові засади політики уряду Російської імперії у XVIII — на початку XIX ст. стосовно іноземних військових переселенців;
- дослідити процес формування нормативно-правової бази стосовно колоністів у XVIII — на початку XIX ст.;
- виявити роль систематизації законодавства стосовно національних меншин для соціально-економічного благоустрою краю;

---

¹ Обов'язок науки - випереджати практику. Розмова з народним депутатом, професором, доктором юридичних наук О.М. Бандурка // Міліція України. - 1998; № 5, -С.5.

- проаналізувати зміни у правовій політиці уряду Російської імперії до представників різних національностей України у другій половині XIX — на початку XX ст.;

- виділити основні закономірності еволюції державної політики щодо правового статусу різних національностей в Україні та можливості використання за сучасних умов накопиченого досвіду.

Об'єктом дослідження є законодавчі акти та інші правові документи які впливали на процес формування поліетнічного складу України. Як предмет дослідження визначені теоретичні і правові основи еволюції державної політики російської адміністрації щодо правового статусу представників переселенських національних меншин на українських землях у складі Російської імперії у різних її проявах: формуванні нормативно-правової бази, утворенні державних установ і органів та складанню соціально-економічних зв'язків між представниками різних національностей.

Хронологічні рамки дослідження — XVIII — початок XX ст. окреслені з метою відображення процесу формування нормативно-правових актів щодо переселенських національних меншин у Російській імперії: військових переселенців та іноземних колоністів. Для висвітлення повної картини творення поліетнічного складу на українських землях у першому розділі роботи висвітлені етносоціальні процеси, які відбувались на українських землях до XVIII ст.

В узагальненні, вивченні й аналізі матеріалів дослідження, науковому обґрунтуванні теоретичних положень і висновків, розробці практичних пропозицій та рекомендацій автор керувався діалектичним методом наукового пізнання, спираючись на основні засади теорії про державу і право, соціологічні та статистичні підходи до досліджуваної проблематики. Як базові використовувались порівняльно-

правова, історико-аналітична, системна, конкретно-соціологічна та формально-логічна наукові методики. На основі методологічних та методичних основ проводились підбір, систематизація отриманого матеріалу. Положення дослідження ґрунтуються на аналізі діючого в різні періоди законодавства, дослідженні архівних матеріалів, вивченні праць вітчизняних та зарубіжних авторів, а також на отриманих під час опитування населення районів компактного проживання переселенських національних меншин матеріалах.

Першими дослідниками, які вивчали історію появи, адміністративний устрій колоній в Україні, а також законодавчу базу Російської імперії стосовно іноземних переселенців, стали А.О. Скальковский, А.І. Зашук, О.М. Клаус, В.М. Ястребов та ін. Вони проаналізували окремі питання правового статусу переселенців. Цікаві дані про правову базу формування поліетнічного складу населення Північного Причорномор'я дають роботи М.С. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, Д.І. Дорошенка, І.П. Крип'якевича, А. Тройницького, Д.І. Багалія, Г.І. Писаржевського, М.Г. Попруженка та інших. Проте варто відзначити той факт, що в роботах XIX — початку XX ст. значно перебільшена роль царського уряду в справі заселення Південної України та розвитку законодавчої політики щодо представників різних національностей України. Замовчувалось, що опікунство здійснювалося за рахунок ентузіазму окремих діячів, в той час як російський уряд, прикриваючись гуманними лозунгами, реалізовував головну одну мету - розширення територіальних володінь Російської імперії з включенням до її складу території Причорноморських земель, Криму, Кавказу і Балкан з їх високим економічним потенціалом.

У радянський період з'являються роботи загального характеру, в яких вивчаються окремі аспекти даної проблеми.

Вагомий внесок у вивчення населення Південної України зробили академіки М.С. Державін та С.Б. Бернштейн, які виявили та використовували у своїх працях законодавчі матеріали. У виданих в цей період роботах М.В. Павлюка, С.Я. Борового, О.Д. Бачинського, В.М. Кабузана, О.І. Дружиніної, І.І. Мещерюка приділяється увага військово-політичному та економічному розвитку Південної України середини XVIII-XIX століття, досліджуються такі юридичні документи, як угоди між Російською і Турецькою імперіями, імператорські укази, закони, маніфести тощо. В них є цікаві свідчення про історію появи, а також господарство і побут колоністів, вивчаються зв'язки між різними етносами. Дослідники С.І. Сидельников, В.І. Наулко, М.П. Цапенко, І.Ф. Євсєєв, Д.А. Косєв, Ф.Л. Гольдин, О.А. Ровняков та інші проводять ряд порівняльних описів народів України, які виразно ілюструють правові стосунки між представниками різних етносів і владою в досліджуваній період. Роботи радянського періоду мають істотні недоліки у зв'язку з тим, що окремі питання були закритими для дослідження. В той же час дослідження містили важливі факти, сприяли подальшому вивченню проблеми. В цілому в працях вітчизняних та закордонних вчених проблема правового статусу і державної політики стосовно переселенських національних меншин на українських землях у другій половині XVIII — на початку XX ст. не знайшла повного відображення і тому неможливо знайти єдиної концепції щодо формування поліетнічного складу населення України. В дослідженнях подаються ключові факти і окремі дані, які не створюють єдину взаємозв'язану систему, що призводить до численних помилок у розумінні історичної ролі заселення різними народами території нашої держави.

На сучасному етапі можна констатувати зростання інтересу наукових кіл до проблеми правового статусу різних національностей в Україні. На науково-практичних

конференціях, у фахових виданнях та в періодичній пресі оприлюднюються доробки фахівців правознавців та істориків. Особливе значення для розробки концепції державної політики стосовно національних меншин мають дослідження вітчизняних вчених А.П. Булана, В.Д. Гончаренка, В.Б. Євтуха, Л.О. Зайцева, А.П. Зайця, В.А. Івановського, Н.І. Карпачової, В.В. Копейчикова, І.Ф. Кураса, С.Л. Лисенкова, О.М. Мироненка, В.І. Наулка, В.О. Нікитюка, О.І. Осауленка, В.Ф. Панібудьласки, Т.І. Пилипенка, П.М. Рабіновича, Ю.І. Римаренка, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюка, М.М. Страхова, С.М. Тимченка, Ф.Г. Турченка, В.А. Чеховича. Праці цих вчених становлять теоретичну основу дослідження.

Джерельну базу дослідження склали матеріали ряду центральних і місцевих архівів, в тому числі Центрального архіву Міністерства Оборони Російської Федерації, Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву Криму, Державних архівів Херсонської, Одеської і Запорізької областей. Значну групу використаних джерел складають опубліковані збірники документів, що видавались у XIX-XX ст., в тому числі “Полное собрание законов Российской империи с 1649 года”, “Свод законов 1857 года”, де містяться укази російського уряду про права та пільги переселенців, “Устав о колониях иностранцев в империи” та інші. До групи використаних статистичних джерел належать “Сборник статистических данных по Таврической губернии”, “Результаты подворной переписи Елисаветградского уезда 1883-1885 годов”, “Статистическое описание Бессарабии” та інші, які істотно збагатили роботу статистичними даними. Важливими джерелами є наукові узагальнення А.І. Защука, А.О. Скальковського, А. Каппена та інших авторів, які були сучасниками досліджуваних подій та безпосередньо брали участь у підготовці статистичних узагальнень для уряду.

Документальна база досліджуваної проблеми значно розширилась завдяки використанню збірників документів, які стосуються діяльності М.І. Кутузова, П.І. Багратіона, документів з історії Молдови та інших. Крім архівних, статистичних, мемуарних даних для написання роботи були використані матеріали, отримані під час польових соціологічних досліджень в селах компактного проживання переселенських національних меншин Кіровоградської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, областей та Криму у 1990-1995 роках. Спогади старожилів, краєзнавців, членів культурно-просвітницьких товариств греків, болгар, євреїв Запоріжжя, а також інші матеріали значно розширили спектр джерел, збагатили працю фактичним матеріалом.

І повертаючись до сьогодення, слід наголосити, що дослідження історичних коренів, вивчення міжнародного досвіду не повинні бути абстрактними та відсторонене мі від питань сьогодення, а мають становити фундамент для сучасних інноваційних рішень в соціальній, гуманітарній, культурній політиці держави. Відповідно до Конституції України, у законодавчі акти України, які стосуються прав людини або прав національностей України - корінних народів і національних меншин, слід внести відповідні поправки, приділивши особливу увагу вдосконаленню системи національної освіти.

Врахування і використання міжнародних документів та світового досвіду, а також розбудова державного законодавства допоможе Українському народу побудувати «демократичну, соціальну і правову державу», в якій уряд буде виявляти турботу про забезпечення прав і свобод людини і гідних умов для її життя, і робити все для зміцнення громадянської злагоди на українській землі. І,

відповідно,- вдосконалення механізму реалізації конституційних прав, розвиток правових стосунків, розбудова системи національної освіти, вивчення історії - все це сприятиме подальшому поглибленню дружніх стосунків між представниками різних національностей України і ствердженню нашої країни на міжнародній арені як правової, демократичної держави.

РОЗДІЛ 2

Етносоціальні засади та особливості формування поліетнічного складу населення на Південноукраїнських землях до XVIII ст.

Процес формування поліетнічного складу населення на території сучасної України розпочався ще в середині I тисячоліття до нашої ери. За свідченнями давньогрецьких авторів на території України мешкали кіммерійці (землі Північного Приазов'я), скіфи (територія Середнього Подніпров'я), таври (гірські райони Кримського півострова), сармати (межиріччя Сіверського Донця і Дону). Між цими давніми народами існували тісні етнічні і політичні зв'язки. Саме це корінне населення стало основою для етнoderжавних, процесів які відбувались у наступних століттях.

В VII столітті до нашої ери на північному чорноморському узбережжі почали засновувати свої колонії-факторії греки. Грецькі колонії були тісно пов'язані з метрополіями, від яких вони відділилися. Вони мали такий самий політичний лад, релігію, правові відносини між громадянами. Згодом вони перетворились на багаті міста: Тіру (на лимані Дністра), Ольвію (на березі Буга), Херсонес, Феодосію та низку інших у Криму. Грецькі колонії відігравали велику роль в історії населення України, поширюючи серед них культурні здобутки Еллади, етичні цінності філософів і правові нароби законодавців. Наприклад, на вулицях Херсонесу стояли стели, псефізми - урядові декрети, висічені на мармурових плитах. Серед них мармурова плита з написом: «Присяга громадян на

вірність конституції своєї держави»(I-II століття до нашої ери)¹.

Саме греків ми можемо вважати першими іммігрантами на українських землях. Емігрант [від лат. *emigrans (emigrantis)* - той що виселяється] - особа, що залишила батьківщину і виїхала на постійне чи тривале проживання. Іммігрант [від лат. *immigrans (immigrantis)* - той, що вселяється] - іноземець, який оселився в якійсь країні на постійне проживання. Стосовно переселенців в подальшому головним чином буде використовуватись головним чином термін «іммігрант»². Імміграція - розглядається нами як в'їзд до чужої країни на постійне або досить тривале проживання певної конкретної особи (громадянина) з метою її (його) облаштування, працевлаштування, "втечі" від дискримінації переслідувань, тощо. Відповідно до цього особа, яка в'їжджає в країну, називається іммігрантом. Щоб стати громадянином країни, в яку він (вона) прибула, ця особа має забезпечити собі натуралізацію, тобто прийняти підданство тієї держави у якій вона має бажання залишитись на проживання³.

Новий етап міграційних процесів на українських землях тісно пов'язаний з «Великим переселенням народів» у IV-VII століттях. Саме через Причорноморські степи пролягав шлях степових орд з Поволжя до Європи. Географічне розташування України мало великий вплив на поліетнічний характер етнодержавних процесів на території Північного Причорномор'я. За працями візантійських істориків на

---

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.— К.: Либідь, 1992.— - Т.1: До середини XVII століття.— С.55-59.

² Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука.— К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974.— С.248, 276.

³ Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю.І. Римаренко; За ред Ю.Римаренка.— К.: Довіра, 1998.— С. 120-121.

Українських землях в той час проживали великі войовничі племена, які склались на основі давнього скіфо-сарматського населення: анти, готи, гуни, герули, гепіди, алани, авари, болгари, хазари та інші. Військові конфлікти між цими ранньофеодальними політичними об'єднаннями і стали причиною «Великого переселення народів»¹.

Переселенські процеси, коріння яких іде до часів “Великого переселення” продовжувались і в кінці I - на початку II тисячоліть, вони мали глибокий зв'язок з формуванням державності у східних слов'ян - появою і розвитком Київської Русі. Так, дружні стосунки здавна існували між українцями та угорцями². В VI-VII столітті угорці жили в Приазовських степах під владою племен оногурів. Після розпаду держави оногурів у першій половині VII століття угорці потрапили в залежність від Хазарського каганату, а в 30-х роках IX століття вибороли незалежність. У IX столітті, за домовленістю з київським князем Олегом, обминувши сучасну територію України, угорці через Верецький перевал вторглись у Закарпаття і, підкоривши місцевих князів, оселилися в Придунайській низовині³.

Райони Закарпатської області угорські королі і феодали захопили ще пізніше, приблизно в XI столітті, відтіснивши до гірських районів слов'янське населення. Особливо багато угорців переселилося сюди після спустошливих татаро-монгольських нападів у XIII столітті. До періоду захоплення

---

¹ Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К., 1972.

² Зараз в Україні нараховується біля 158 тисяч етнічних угорців. Майже всі вони живуть у південно-західній частині Закарпатської області, часто змішано з іншими українцями, займаючи більшу частину Береговського району, приблизно половину Виноградівського і меншу частину Ужгородського і Мукачівського районів. Значна частина угорців живе в селі, зберігаючи свою рідну мову.

³ Літопис руський: Пер. з давньорус. Л.С. Махновця / Відп. ред. О.В. Мишатич.— К.: Дніпро, 1989.— С.14.

Угорщини Османською імперією належить друга хвиля угорської колонізації Закарпаття. Втікаючи від турецького гніту і феодальної експлуатації, багато угорців переселялося у віддалені передгірські і гірські райони¹.

Невирішеним остаточно є питання про походження гагаузів². Це народ, що переселився в південну Бессарабію з північно-східної Болгарії і Добруджи. Причини появи гагаузів на Україні подібні до тих, що викликали переселення греків, вірмен, болгар і албанців, - переслідування православного населення турками, безправний стан населення на захоплених Османською імперією землях³.

В етногенезі гагаузів брало участь місцеве кочове населення Причорноморських степів: печеніги, торки та інші, які входили до складу половецьких орд - куманів і кипчаків. До нинішнього часу гагаузи пам'ятають свою давню назву - кипчаки. Тісні зв'язки між половцями і русами та болгарами призвели до прийняття половецьким населенням православної віри, завдяки чому і не відбулась їх асиміляція ногайськими татарами⁴.

Київська держава мала міцні політичні та економічні зв'язки з сусідніми народами. Ці зв'язки знайшли своє відображення у нормативно-правових джерелах тих часів, наприклад, у договорах великих київських князів з візантійськими імператорами. В договори крім інших були включені статті, які стосувались прав купців та представників

---

¹ Гроздова И.Н., Филимонова Т.Д. Венгры и немцы советского Закарпатья // Советская этнография.— 1970.— №1.— С.19.

² Зараз в Україні нараховується 27 тисяч гагаузів, інші проживають в Молдові. За мовою гагаузи належать до тюркської групи, але за віросповіданням в минулому вони були православними.

³ Губогло М.Н. Этническая принадлежность гагаузов (историография проблемы) // Советская этнография.— 1967.— №3.— С.28-30.

⁴ Маруневич М.В. Правда о гагаузском народе, как о самобытном этносе и его этнической территории.— Комрат: Айдынник, 1993.— С.1-14.

обох сторін, що заключали договори, а також статті щодо видачі втікачів¹.

Поступове зростання політичної та економічної могутності Київської держави вело до налагодження взаємовідносин і з державами, які знаходились у більш віддалених регіонах Європи. Велику роль у цьому процесі відіграла належність до одного віросповідання, як, наприклад, у стосунках з вірменами² та греками. Відомо, що перші вірменські колонії на сучасній території України виникли в Криму у X-XI століттях. Масове переселення вірменів в інші країни було викликане захопленням їхньої території в VII-XI століттях арабами і турками-сельджуками, а також антивірменською політикою Візантії. В Крим вірмени проникали безпосередньо морем з Малої Азії і придунайських країн. Відомі і більш пізні масові переселення вірменів до Криму. В середині XIV століття значні групи вірменів, рятуючись від турецьких репресій, переселяються в Поволжя, а звідти до Криму.

Логічні причини появи вірменських громад і в західноукраїнських землях, бо пригноблені тиранією турків-сельджуків у XI столітті вони залишили свою країну, перейшли через Чорне море до гирла Дунаю, обминули Валахію і сховалися на Західній Україні, де з дозволу королів оселилися у Львові. З XIII по XVIII століття на західноукраїнських землях виникло понад 20 вірменських колоній, зокрема у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку та інших містах. Вони довго зберігали самобутні національні

---

¹ Шевцова В.Н. Древнерусское законодательство об иноземцах (X-XIII вв.) / Тезисы к областной научно-практической конференции “Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность”. 19-20 октября 1990 г.— Запорожье, 1990.— С.7-8.

² У нинішній час в Україні нараховується 33 тисячі вірменів, з них 38% вважають рідною мову своєї національності.

риси, проте значна частина вірменів перейняла звичаї українського населення. В той же час Крим залишався регіоном, з якого вірмени в добу середньовіччя і більш пізній період переселялися на Україну¹.

Велике значення в минулому мали спільність релігії, а також тісні економічні і культурні зв'язки Київської держави з Візантією. Із введенням християнства на українських землях Константинопольська патріархія нерідко призначала митрополитами у Києві греків.

Переселення греків² відбувалося в різні історичні періоди, особливо в зв'язку з політичним, національним і релігійним пригніченням з боку турецької влади. Політична доктрина «третього Риму», висунута московськими князями, ставила греків у Російській імперії в особливе, порівняно з іншим населенням, становище. Вони не обкладались ніякими податками, мали самоуправління і підлягали загальним судовим інстанціям лише в кримінальних справах³.

До сучасної української держави входить територія Кримського півострова⁴, квітучі землі якого здавна привертали увагу представників різних народів. В минулому міста,

---

¹ Ананян Ж.К. вопросу о заселении юга России армянами во второй половине XVIII в. / Известия Академии наук Армянской ССР.— Ереван, 1963.— №5.

² Греків в Україні налічується 107 тисяч чоловік. Живуть вони на півдні Донецької області, в Маріуполі і його передмістях, а також на сході Запорізької області та в інших багатьох містах Південної України. Приблизно половина греків України — міські жителі. Рідна мова збереглася здебільшого серед представників старшого покоління.

³ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1786 года. / Ред. Василенко М.П.— Чернигов, 1902.— С.282-287.

⁴ У Криму, здебільшого в містах, живуть караїми (2596 чоловік) і кримчаки (1053 чоловіки).

розташовані на узбережжі, населяли греки, євреї, вірмени; гірські райони - караїми, таври¹, кримчаки².

Караїми (від арамейсько-давньоєврейського «караїм»-читець) за мовою належать до кипчацької підгрупи тюркської групи. Походження їх остаточно не з'ясоване³. Однією з найдавніших на українських землях була караїмська колонія в Києві, заснована в середині XV століття. Караїми заснували колонії також у Львові (згадка про ліквідацію колонії відноситься до 1475 року), Луцьку (згадка відноситься до 1506 року), а також Жовкві, Самборі, Деражні та інших. Раніше, в кінці XIV століття, група караїмів, як полонені литовських князів, потрапила до Литовського князівства, в захоплені Литвою західноукраїнські області, найбільше в Галичі і Тисмениці⁴.

Караїми східної Галичини в феодальний період мали окремі громади, очолювані хазаном, що виконував як

---

¹ Літопис руський: Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця / Відп. ред. О.В. Мишатич.— К.:Дніпро, 1989.— С.14.

² Більшість кримчаків живе в Сімферополі, Севастополі, Керчі і Феодосії, говорять вони російською мовою. Походження кримчаків не встановлене. Деякі дослідники вважають, що вони сформувалися на базі давнього місцевого населення Криму, що згодом прийняло іудаїзм. Інші відносять кримчаків до нащадків єврейського населення Криму, яке перейняло тюркську мову. На нашу думку, в етногенезі кримчаків — однієї з найдавніших етнічних груп Криму — окрім автохтонного населення взяли участь хозари, євреї, татари і італійці та генуезці, які мали свої порти на чорноморському узбережжі Криму.

³ На думку деяких дослідників, караїми є послідовниками караїмської секти іудаїзму, що виникла у VIII столітті в Месопотамії, і яка не визнавала Талмуд. Їх походження пов'язують ще з хазарами, правляча верхівка яких прийняла іудаїзм, а після розгрому київським князем Святославом Хазарського каганату осіла в Криму. Починаючи з середньовіччя, караїми вільно володіли польською і українською мовами (в нинішній час рідну мову караїми використовують лише в колі родини). Ще в 70-х роках XIX століття в Галичі та його передмісті жило 250 караїмів.

⁴ Мусаев К.М. Караимский язык / Языки народов СССР.— М., 1966.— Т.2.— С.9.

адміністративно-правові, так і релігійні функції голови громади. Судово-адміністративне самоврядування караїмів Галича і Луцька збереглося до останніх десятиліть XVIII століття. Незважаючи на релігійний бар'єр, шлюби з представниками інших народів серед караїмів були досить частими¹.

З 1242 року Крим входив до складу Золотої Орди. На початку XV століття кримський улус відокремлюється від Золотої Орди, і в Криму створюється самостійне ханство. На чолі нього стала династія з роду Гиреїв. У 1475 році військо Турецької імперії захопило Кафу² і південний берег Криму підпав під безпосередню залежність від Османської імперії. Кримське ханство стало васалом турецького султанату³.

Караїми, кримчаки, а також кримські татари відносяться до так званих «корінних національностей» України, тобто націй або народностей, які склалися в процесі історичного розвитку і проживають на своїй етнічній території. Деякі з «корінних національностей», як, наприклад, караїми Криму, ніколи не мали внаслідок малочисельності своєї державності. Інші, скажімо кримські татари, втратили державність після завоювання Російською імперією і батьківщину внаслідок насильницької депортації за межі своєї етнічної території у 1944 році. Корінна національність може становити меншість населення на території свого проживання⁴.

---

¹ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка.— М., 1964.— С.5-6.

² Феодосію.

³ Глуштак А. Конфесії Криму: історія та сучасність // Матеріали міжнародної наукової конференції “Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні”. Київ, 28-30 вересня 1994 р.— К.: Українська правнича фундація, 1996.— С.68-69.

⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін.— К.: Довіра, Генеза, 1996.— С.525.

Перші спроби правового регулювання етносоціальних процесів на Українських землях з боку Української держави відносяться до XVII століття, коли законодавчо закріплюються значні привілеї греків і болгар, що оселилися в Ніжині¹. Так зване Ніжинське товариство відіграло важливу роль у розвитку економічних і культурних зв'язків між східнослов'янськими і балканськими народами. Права і привілеї ремісничо-купецьких громад Києва, Ніжина, Новгород - Сіверська і Путивля неодноразово підтверджував у грамотах гетьман Богдан Хмельницький (1648-1657) та інші гетьмани України².

Запорозька Січ у різні періоди свого існування підтримувала тісні військово-політичні та торгово-економічні зв'язки зі своїми сусідами. Розташування запорізьких земель на перехресті торгових шляхів сприяло розвитку міжнародних зв'язків Запорожжя. В XVI-XVII столітті на запорізькі землі втікають учасники визвольного руху балканських народів - гайдуки, вони вступають до лав Низового Товариства. Багато представників балканських народів стають активними учасниками військових походів запорожців проти Кримського Ханства, Османської імперії, Московського царства і Речі Посполитої. Запорожці являли собою суспільство, створене з дорослих вихідців зі всіх кінців України, Польщі, Молдавії і Туреччини, пов'язаних союзом військового братерства і поваги до своєї старшини і свого суспільства. Правові стосунки між козаками регулювались нормами звичаєвого права.

В XVII столітті на землях Запорозького Низового Війська з'являються хутори і зимівники, засновані козаками,

---

¹ Екстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1786 года. / Ред. Василенко М.П.— Чернигов, 1902.— С.282-287.

² Акты греческого Нежинского братства. Универсали Гетьманів.— К., 1984.— С.69-70.

болгарами, молдаванами та румунами, які займалися сільським господарством, торгівлею, різноманітними промислами і ремеслами. Деякі з них стають реєстровими козаками. Болгари - реєстрові і запорозькі козаки - бились за незалежність України під час визвольної війни 1648-1654 років¹.

У «Реєстр» Війська Запорозького було внесено ряд осіб з грузинськими прізвищами («прозвищами»). Грузини на Україні були відомі під назвою «гурджи», досить часто в документах зустрічаються також назви «грузин», «іберієць». Але можливо, що деяка частина козаків за ті чи інші дії, під час військових походів до сусідніх держав, отримувала прізвиська типу волох, болгарин, грузин та інші².

Переселенські процеси у Східній Європі відображені і долею ромів, які безперервно кочували по Євразії впродовж століть³. На початку XV століття роми з'явилися у країнах Європи⁴. На Україні роми з'явилися в XV-XVIII століттях,

---

¹ Грозовський І.М. Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис... канд. юр. наук.— Харків, 1998.- С.4.

² Наулко В.И. Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам // Из истории украино-грузинских связей.— Тбилиси, 1968.— С.15.

³ У наш час існує три основні теорії етногенезу ромів. По-перше, азіатського походження, точніше передньоазіатського походження, причому їх походження пов'язують із середньовічною сектою так званих аттинган, яка прийшла з Месопотамії у Візантійську імперію. Деякі дослідники, що дотримуються цієї теорії, вважають їх нащадками передньоазіатського племені сигіннів. По-друге, єгипетського, згідно з яким роми безпосередньо вийшли з Єгипту. Однак деякі дослідники вважають, що давній Єгипет був лише районом тривалого мешкання ромів на шляху в Європу. По-третє, індійського, ця теорія є найбільш вірогідною. На думку більшості прибічників цієї теорії, роми прийшли з північно-західної Індії в другій половині першого тисячоліття нашої ери. Самі роми іменують себе roman, Somali, romnitshel (циганський народ), sine, sinde (з берегів Інду?), holi (чорні). Деякі дослідники вважають, що роми не є нащадками якое одного племені, а ввібрали в себе елементи ряду племен Індії.

⁴ Санаров В.И. Проблемы историко-этнографического изучения цыган //

спочатку в Бессарабії і Новоросії, після цього у внутрішніх губерніях¹.

До України роми мігрували двома шляхами: через Німеччину і Польщу північними схилами Карпат, через Румунію і Молдавію понад Чорним морем. Вони вели здебільшого кочовий спосіб життя. В 30-х роках XIX століття царський уряд спробував перевести ромів на осілість в Аккерманському повіті, проте ця спроба не мала успіху. В 1784 році в центральному Криму² налічувалося 723 сім'ї ромів. У Бессарабії вони жили на поміщицьких землях, окрім тих, що потрапили до стану населення, яке отримувало особисті права. З ромських поселень, що збереглися до нинішнього часу, відомі села Фараонівка і Каір в Одеській області. Великий відсоток там складають українці і молдавани. Наприкінці XVIII століття ці села входили до складу дунайських козацьких поселень. Жителі Фараонівки називали себе «козаками» і «молдаванами»³.

З найближчими східно-романськими сусідами - молдаванами⁴ та румунами як і з іншими народами, що населяють Україну, в українців здавна існували тісні зв'язки, які базувалися на постійних економічних, політичних і культурних контактах. Ці взаємовідносини були скріплені

Советская этнография.— 1971.— №3.— С.32.

¹ В Україні налічується 30,1 тисяч ромів. У нинішній час вони розселені змішано з українцями, найбільше в західних і південних областях України: Закарпатській, Одеській та інших.

² Джанкойський район.

³ Ведмидь Т.И. Украинские цыгане: культура, нравы и быт // Народы Південної України: історія та культура.— Запорожжє, 1997.— С.42-43.

⁴ Молдаванів в Україні налічується 266 тисяч чоловік, 0,6% всього населення. Майже три чверті молдаванів живе в сільській місцевості. Здебільшого вони розселені в східних районах Чернівецької й Одеської областей, менш компактно - в Кіровоградській і Миколаївській областях України. В Донецькій області налічується майже 12 тисяч молдаванів, головним чином в містах.

боротьбою проти загальних ворогів - турецьких агресорів, польської шляхти і царату.

В різні періоди мали місце масові переселення молдаван на Україну. З XVI століття молдавські кріпаки, рятуючись від феодальної експлуатації місцевих господарів і репресій турецьких загарбників, під владою яких знаходилась Бессарабія, цілими селами переселялись до України. Дуже часто села, особливо на Лівобережжі Дністра і на Буковині, українці і молдавани засновували спільно, що сприяло культурно-побутовому зближенню цих народів. Молдавани служили у Війську Запорозькому.

Порта і Кримське ханство використовували населення окупованих територій для загарбницьких цілей. Разом з представниками інших народів у турецьку і татарську армії приверталися і молдавани. Молдавани, як і інші підвладні Оттоманській імперії народи, не бажали воювати, тому частина волохів осідала на українських землях. Так, вони залишилися в селах Новгород-Сіверського повіту - Волоховиці і Степанівці. Селилися молдавани, очевидно, і в інших селах Чернігово-Сіверщини. Наприклад, в одному з сіл Сосницького повіту жив Чапель, сподвижник запорізького Івана Підкови - з 1585 року господаря Валашського.

Про молдаво-румунську та болгарську ремісничо-купецькі громади міста Ізмаїла згадує в книзі «Подорож антиохійського патріарха Макарія до Росії у середині XVII століття» архідиякон Павло Алепський. Він пише, що коли мандрівники прибули до Ізмаїла, то дізналися, що в місті проживає більше дванадцяти тисяч сімей молдаван румунів і болгар, які втекли від турецьких утисків і оселилися тут, оскільки жити тут вигідно, шануються закони, а податки невеликі¹.

---

¹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанные его сыном архидиаконом Павлом Алепским:

Найбільш ранні румунські села¹ на Україні (кінець XIII століття) засновані вихідцями з Північно-західної Валахії і Південної Трансільванії, вони оселилися на території нинішніх Тячівського і Рахівського районів Закарпаття та в деяких районах сучасної Чернівецької області. Дещо пізніше, в кінці XIV століття, виникли поселення Діброва², Середньо Водяне³ й інші в Тячівському і Рахівському районах⁴.

Впродовж значного історичного періоду (XIV - перша половина XVII) Українські землі знаходились під владою Польського королівства і Великого князівства Литовського, які об'єдналися у 1392 році за Кревською унією. Це мало значний вплив на формування поліетнічного складу населення України. Щоб зміцнити своє панування на захоплених українських і білоруських землях, шляхетська Польща посилено заселяла їх поляками. Серед українського населення Правобережної України і Східної Галичини поляки склали значний відсоток. В зазначених районах вони були розселені окремими громадами в межах суцільного українського етнічного масиву. Це було викликане соціальним характером польської колонізації.

Про розселення поляків на Правобережжі свідчать дані про населені пункти, де є костьоли, і парафіяни, приписані до

Перевод с арабского Г.Муркоса.— М., 1900.— С.105.

¹ Румуни (112 тисяч чоловік) розселені в південно-західній частині Чернівецької області як змішано з українцями, так і окремими селами (найбільше в Глибоцькому районі, а також в Закарпатській області); 66% їх складає сільське населення. Переважна більшість румунського населення, за винятком ряду сіл Чернівецької області, де поширена українська мова, під час перепису 1989 року назвала рідною румунську мову.

² Нижня Апша.

³ Апша.

⁴ Ласло А.М. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал.— 1965.— №5.— С.114-117.

них. На підставі цих даних можна припускати, що в Правобережній Україні в кінці XVIII століття налічувалося біля 350 тисяч католиків. Поляки склали більшість серед правлячої магнатської верхівки, католицького духовенства. Старостами, членами магістрату в українських містах в XVI-XVIII століттях здебільшого були поляки¹. У певні історичні періоди, зокрема в XVII - XVIII століттях, деякі райони Правобережжя заселялися селянами не тільки з Лівобережної України і Росії, але й з Польщі.

Починаючи з XVII століття з Польщі, особливо з південної Люблінщини, в Україну масами бігли селяни і міська біднота. Масове переміщення селян у ці райони зумовлювалося наявністю «свобод», незаселеністю території, ослабленням влади Речі Посполитої після встановлення союзних відносин між Україною і Московським царством, а також поразкою шляхетської Польщі у війні з Туреччиною, в результаті чого був укладений Бучацький мир 1672 року. Головною причиною втеч було посилення феодального кріпосницького гніту, зростання ренти в самій Польщі.

Політика шляхетської Польщі, спрямована на підсилення феодально-кріпосницького гноблення і колонізації, призвели до того, що частина сільського населення Правобережжя українського походження стала називати себе поляками. Тому так звані поляки з рідною українською мовою значною мірою є ополяченими українцями. Багато польських шляхтичів отримали після входження Правобережної України до

---

¹ Скакун О.Ф. Соціально-економічний розвиток і правове становище міст України в XVI-XVIII ст. у висвітленні істориків другої половини XIX століття // Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.— Харків: Видавниче об'єднання “Вища школа” вид-во при Харківськ. держ. ун-ті, 1973.— Вип.6.— С.143.

Російської імперії такі ж права і привілеї, як і московське дворянство¹.

Найбільші етнічні масиви росіян на території сучасної України виникають приблизно з XV-XVII століть на Слобідській Україні, пізніше, в останній чверті XVIII століття, - в Новоросії², Бессарабії і на Буковині, менші - в інших районах, причому мала місце як урядова і поміщицька колонізація, так і стихійне заселення. Своєрідна етнографічна група російського населення, так звані горюни, живе в деяких районах східного Полісся у селах Линове, Нова Слобода, Юр'єво, Каліці, Горки та інші³. Це нащадки древнього автохтонного населення Посейм'я, які ввібрали в себе переселенські хвилі XVI-XVII століть.

Із входженням Чернігово-Сіверщини до складу Московського царства (1503-1608) в прикордонних повітах: Новгород-Сіверському, Городокському, Конотопському та інших було оселено багато стрільців. До 1770 року в селах Хоробричі, Перепис і Ваганчак Городоцького повіту їх налічувалося 258 чоловік. Жили вони також у селах Лемешівці, Боровичі, Новоборовичах (в двох останніх 147 чоловік - за ревізією 1770 року). Стрільці заснували також села в Борзенському повіті: село Гарне Озеро та інші. Досить багато стрільців «призначалося» в Чернігівський полк. Так, у 1665 році в Чернігівському полку їх налічувалося 1200 чоловік. У Слобідській Україні російські пушкарі, стрільці, засічні вартові, воротники, діти боярські та інші називалися однодворцями. Вони отримували «в службу» приміські слободи, а потім землі за населеними пунктами⁴.

---

¹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).— К.: Наук. думка, 1975.— С.36-37.

² Південній Україні.

³ Путивльський район Сумської області.

⁴ Чижикова Л.Н. Об этнических процессах в восточных окраинах

Наприкінці 40-х років XVII століття російськими військовими заселяються села в районі Чугуєва: Новопокровка, Васищев, Введенське та інші. В цей же період виникають численні російські і білоруські поселення в районі Охтирки і Великої Писарівки: Солдатське, Ницаха, Тарасівка, Крамчанка, Катанське та інші. Пізніше, в кінці 80-х років, у східній Слобожанщині¹ поряд із новими українськими селами з'являються слободи, засновані росіянами, переважно донськими козаками, а також вихідцями з південноросійських губерній - по річках Сіверський Дінець, Айдар і Деркул (Боровський, Сухарівський і Краснянський «городки» - по ріці Червоній, Шульгінка - на Айдарі, Городище - на ріці Деркул). Слобода Сухаревська була заснована росіянами, які прийшли з Острогжська й Обояни.

Донське козацтво грало помітну роль у заселенні східної Слобожанщини і в більш пізній період - на початку XVIII століття, причому колонізація проходила, як і раніше, спільно з українцями. Українське населення формувалося за рахунок вихідців із Чернігівщини, Полтавщини і західних районів Слобідської України (Ізюмський і Сумський козацькі полки). Хоча переважну частину російських емігрантів на Слобожанщину, як і в інших районах України склали вихідці південноросійських губерній (Курської, Воронежської та інших), певний відсоток серед них склали також емігранти з центральних і північних губерній. В своїй більшості вони представляли державну колонізацію. Наприклад, в період з 1701 року по 1704 рік з центральних регіонів Росії було переведено 9419 селян.

З приєднанням Південної України до Російської імперії на перше місце висуваються завдання військово-стратегічного

Украины // Советская этнография.— 1968.— №8.— С.19.

¹ Деякі райони сучасних Харківської і Луганської областей.

характеру, спрямовані на захист прикордонних районів. У зв'язку з цим, як і на Слобожанщині, більшість російських емігрантів і тут несла військову службу¹.

Значну частину російських емігрантів на Україну склали старообрядці й інші «розкольники», що втікали від релігійних переслідувань. Сектанство в Росії було релігійно-суспільним політичним рухом, характерним для феодально-кріпосницької епохи. Воно відбивало в своєрідній релігійній формі соціальний протест проти поміщицького, державного і церковного гніту. Перші секти в Росії виникли в XIV- XVI століттях у Пскові і Новгороді на ґрунті протесту проти непомірних церковних податків. У XVIII столітті виникають секти духоборів, молокан, а в другій половині XIX століття - секти західноєвропейського походження: баптисти, євангелісти, адвентисти, штундисти й інші. Перші старообрядські поселення росіян на території України виникають у Чернігово-Сіверщині в 60-х роках XVII століття відразу після розколу. Старообрядці з Москви оселялися в межах Стародубського полку, Новгород-Сіверського повіту. Найбільші старообрядські села цього району - Добрянка і Радуль в колишньому Городнянському повіті. В цих же краях було досить багато старих «дотатарських» сіл - Черпацьке в Новгород-Сіверському повіті, Велика Вись і Горськ - в Городнянському, Біла Вежа - в Борзенському й інших. Деякі з цих сіл до 60-х років належали «ченцям». Внаслідок обкладення розкольників значними податками, частина їх стала переходити з місця на місце.

В 30-х роках XVIII століття значні старообрядські поселення виникають в Єлизаветградському повіті. В цей період вихідцями з селища Злинка Новозибківського повіту

---

¹ Покшишевский В.В. Очерки по заселению лесостепных и степных районов русской равнины // Экономическая география СССР.— М., 1960.— Вып.5.— С.20.

Чернігівської губернії та інших південних повітів Могилевської губернії, де з середини XVII століття також мешкало багато розкольників, була заснована одноіменна слобода в Херсонській губернії. В середині XVIII століття російські старовіри заснували в Новосербії ще ряд сіл - Лиса Гора, Нікольське, Червоне, Клинци, Бешка¹ та інші. В середині XVIII століття козаки, а також ліповани і представники інших релігійних сект засновують села в гирлі Дунаю і в Бессарабії. Так було засноване в дельті Дунаю дуже своєрідне в етнографічному плані поселення Вилкове. В 60-80-х роках XVIII століття липованами був заснований ряд сіл на Буковині, що входила на той час до складу Австро-Угорщини² і в Подоліі³, яка знаходилась під владою Російської імперії⁴.

Уряд, як ми це бачимо з документу «О разкольниках, поселившихся в Малой России из великороссийских и разных людей», намагався знищити цей рух, але разом з тим він докладав всі зусилля для того, щоб розкольники - по-перше, не змогли пересилитись за кордон і, по-друге, не зазнали значного розорення, що негативно б вплинуло на надходження значних прибутків до казни⁵.

Росіяни складали значний відсоток серед державних селян, котрі платили поземельну ренту і поставляли необхідну кількість солдатів у Катеринославську кінноту, і «оселених

---

¹ Зараз місто Олександрія.

² В нинішній час це села Біла Криниця Глибокського району, Липовани — Вижицького, Грубна — Кельменецького і Білоусівка — Сокирянського району Чернівецької області

³ Села Слобода, Пилипи Боровські й інші на території сучасної Вінницької області.

⁴ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края // Киевская старина.— 1899.— №V-VI.— С.174-175.

⁵ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1786 года / Ред. Василенко М.П.— Чернигов, 1902.— С.289-296.

солдатів»¹, особливо серед представників іншої великої групи державних селян - однодворців. Однодворці селилися в межах Константиноградського, Слов'янського, Бахмутського, Павлоградського, Донецького і Маріупольського повітів - головним чином в районі колишньої Української лінії. На початку 80-х років XVIII століття їх налічувалося біля 19 тисяч чоловік.

У цей же період у Донецькому повіті проживало 1822 чоловіки, переселених з російських губерній на державні землі, і 5932 чоловіки державних селян з розкольників Єлисаветградського і Олександрійського повітів. В залежності від зовнішньополітичної ситуації, призначення і роль військових поселень поступово змінювалися. Однак незмінними залишалися дві тенденції: з одного боку, захисні «лінії» поступово пересувалися на південь, з іншого - військові функції іммігрантів поступались місцем господарським.

Так, під час російсько-турецької війни 1789-1791 років було створене нове козацьке військо - Катеринославське, до якого входили не тільки однодворці Катеринославського намісництва, але й Слобожанщини і навіть частина розкольників, поміщицьких і монастирських селян. Наприкінці XVIII століття слободи однодворців від колишньої Української лінії поступово перемістились на південь, утворивши нові населені пункти. Цікаво, що серед емігрувавших на південь було багато росіян, українців і білорусів, які прибули з Польщі. Справа в тому, що в стані «особисто вільних» поселенців могли бути лише ті селяни, які були «вихідцями з-за кордону». Тому деякі починали свій шлях до вільних земель із втечі до Польщі. Пробувши там певний час у маєтках польських панів, вони поверталися в Російську імперію. Наприклад, таким чином через Подолію

---

¹ Відставних військових чинів і їх дітей.

потрапили в село Знам'янку Тавричної губернії селяни Мединського повіту Калузького намісництва.

Наприкінці 80-х років XVIII століття з'являються перші російські й українські села в Криму. В 1787 році в Сімферопольському повіті нараховується вже п'ять таких сіл: Санкт-Петербурзькі Мазанки, Мангуш, Нова Слобода.

Відомо також, що царський уряд вислав учасників селянських повстань у неосвоєні південні райони. Так, наприклад, висланими з Курської губернії російськими селянами в кінці XVIII століття було засноване село Троїцьке на Дністрі. Тоді ж у Придунав'ї вихідцями з Курської і Орловської областей було засноване село Василівка¹.

У хліборобській колонізації Слобожанщини російські кріпаки грали помітну роль: вони заснували ряд населених пунктів на її території. Різночинці, офіцери, купці, які отримали значні земельні наділи в Південній Україні, теж мали право оселяти на своїх землях кріпосних селян. Наприклад, в 1783-1787 роках російські купці отримали великі наділи в Олександрійському, Єлизаветградському і Новомиргородському повітах. У результаті переселення російських поміщиків із кріпаками з центральних губерній Росії виникли села Дніпровка, Любичьке, Новомиколаївка², Олексіївка, Старий Салтов і Андріївка³, декілька поселень в Приазов'ї і Криму.

У другій половині XVIII-початку XIX століття посилюється поміщицька колонізація південноукраїнських регіонів. При цьому нерідко утворюються етнічно змішані

---

¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.— М., 1959.— С.131-132.

² В сучасній Запорізькій області.

³ В Харківській.

села. Росіяни переселялися на Слобожанщину головним чином з південноросійських губерній.

Особливі пільги спочатку надавались духоборам. Духобори, наприклад, звільнялися від військової повинності, одержували по 15 десятин землі на ревізьську душу, на п'ять років звільнялися від податків та інше. При поселенні враховувався їхній господарський досвід і матеріальний достаток. З 1802 по 1813 рік у Мелітопольському повіті на річці Молочні Води духобори - вихідці з Тамбовської, Нижегородської, Саратовської і Астраханської, а пізніше Харківської і Катеринославської губерній заснували 9 сіл.

Духобори приходили з різних місць Російської імперії. В 1817 році на Молочних Водах були оселені духобори з Наровчатського повіту Пензенської губернії. Невеликі групи духоборів були переселені з сіл Старо-Бадікова і Седемки Спаської округи Тамбовської губернії в села Новоспаське, Дубова Балка, що розташовувались на Молочних Водах. У тому ж році в Мелітопольський повіт були переселені духобори, що жили в Фінляндії, Ліфляндії і Выборзькій губернії. Вони були оселені в слободах Терпіння, Городній, Єфремівці і Кирилівці. Сюди ж переселялися духобори з Воронежської губернії.

Поступово духобори втрачали надані їм привілеї. В 1816-1817 роках у Херсонській і Катеринославській губерніях старообрядські села, що знаходилися поруч з поселеннями бузьких козаків, включаються до складу кавалерійських полків. Це викликало масові переселення старообрядців, бо рекрутська повинність не узгоджувалася з принципами їхньої релігії. В 1842 році царським урядом духобори були переселені в Ахалкалакський, Єлизаветпольський і Тифліський повіти Грузії. Переселення до Закавказзя з Приазов'я було викликане причинами політичного і соціально-економічного характеру:

прагненням відгородити православних від впливу духоборів¹, захопленням родючих земель у районі Мелітополя, бажанням створити в Закавказзі твердиню на випадок повстання кавказців, розповсюдженням у Грузії відомих духоборам прийомів розведення ряду технічних культур, необхідних для промисловості.

В той же час декілька тисяч духоборів, які розбогатіли, відійшли від громади і залишилися в Приазов'ї. На початку 20-х років ХХ століття значна частина духоборів знов повернулася в Приазов'я. Вони оселилися в Радісному, Терпінні, Пришибі та інших селах Приазов'я. Незважаючи на відому консервативність, вони запозичили у кавказьких народів ряд етнічних специфічних рис².

Молокани - друга численна секта росіян на Україні. Для них спеціальним указом від 18 квітня 1821 року було виділено 29721 десятину землі, що знаходилась раніше в володінні ногайських татар по річці Молочній. Багато молокан, незадоволених новими місцями, поверталось у свої губернії, деякі селилися в містах Південної України. Найбільше молокан приходило з Тамбовської і Орловської губерній. В 1817 році на річку Молочні Води були переселені молокани-однодворці з Борисоглібського і Тамбовського повітів Тамбовської губернії і Волховського повіту Орловської губернії. Орловці були оселені в Дніпровському повіті.

Значні переселення молокан у Мелітопольський повіт з Тамбовської і Орловської губерній, області Війська Донського, Таврійської і Катернославської губерній мали місце в 1823 році. В 1821 році «полтавські» молокани (86 чоловік) отримали

---

¹ За думкою урядовців в умовах Закавказзя серед "іншомовних" людей цей вплив не мав би такого успіху.

² Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем.— М., 1973.— С.48-49.

землі в селі Верхні Серогози. В 1830 році проходило ще одне масове переселення молокан з Тамбовської губернії.

До 1832 року, тобто на час завершення старообрядчеської колонізації півдня ззовні, їхня загальна чисельність у Таврійській губернії¹ за даними, наведеними губернатором «його імператорській величності», складала 7251 чоловік[142]².

Найтіснішими були зв'язки між українським і білоруським народами³, що зумовлено як спільним етнічним корінням, так і спільною історичною долею. Найбільш ранні поселення, засновані вихідцями з Білорусії, нерідко спільно з українцями, знаходяться в Поліській зоні⁴. З Могилевської губернії, яка є, як і Стародубщина, районом, де після розколу оселилось багато старовірів, поряд із старовірами в українське Полісся переселялися білоруси.

Велика кількість білорусів переселялося і в східне українське Полісся, особливо після першого поділу Польщі. Наприклад, вихідцями з околиць Пінока, так званими пінчуками, було засноване село Андріївка Городнянського повіту. У численних джерелах відзначається, що в мові північно-західної Чернігівщини помітно виявляється «домішка білоруського наріччя», в селах Городнянського повіту Хотивля, Ловинь, Буянки, Посоховка та інших. В результаті масового переселення в самій Білорусії утворилося значне

---

¹ Вони розселились таким чином: у містах Ногайску — 282, Оріхові (суботники) — 98, Алешках — 32, Перекопі — 3; у селах Мелітопольського повіту: Богданівці — 575, Троїцькому — 436, Спаському — 412, Терпінні — 89, Тамбовці — 216, Родіонівці — 275, Єфремівці — 569, Горілій — 507, Кирилівці — 218, Нововасилівці — 1365, Астраханці — 1315.

² Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).— К.: Наук. думка, 1975.— С.31-32.

³ За переписом 1989 року в Україні налічувалося 386 тисяч білорусів.

⁴ Наприклад, в Рокитнівському районі Рівенської області і зараз живе багато білорусів з рідною українською мовою.

число «пусток»- спорожнілих сіл. Білоруські поселення виникали і в інших районах, зокрема на Слобожанщині.

Відомі випадки, коли вихідці з Білорусії з часом стали називати себе росіянами. Так, у середині XIX століття тільки в Харківській губернії нараховувалося 27 населених пунктів, серед них такі, як Солдатське, Ницаха, Каменецьке, Протопоповка і інші, що в кінці XIX столітті вважалися, як і ряд поселень Новоросії, білоруськими. В більш пізніх статистичних джерелах, зокрема за даними переписів XX століття, їх жителі назвали себе росіянами. І якщо в ряді випадків царська статистика помилково відносила до білорусів російських старообрядців, що приходили з білоруських губерній, наприклад, жителів Хотинського повіту Бессарабії, то не викликає сумніву, що в багатьох випадках у білорусів змінилася національна самосвідомість. Наприклад, село Снігірьовка Херсонської губернії, як і білоруські поселення, що збереглися до нинішнього часу, - Бармашово, Явкіно, Малеевка і інші було засноване білорусами - вихідцями з Бобилецького повіту Могилевської губернії, звідки вони були переселені під час Вітчизняної війни 1812 року в зв'язку з створенням на місцях їхнього проживання військових поселень Єлецького мушкетерського полку.

Ряд білоруських селян був переселений примусово, однак у числі небагатьох вітчизняних іммігрантів вони отримали права іноземних колоністів. Причиною цьому стало прагнення царського уряду розвантажити перенаселені губернії. Зі Смоленської губернії в 1807- 1812 роках було переселено 3002 чоловіки в Олександрівський повіт Катеринославської губернії¹. Емігранти одержували допомогу на переїзд «до перших жнив» і повного облаштування на новому місці по 15

---

¹ Вони заснували 4 села — Бельманка, Гайчул, Темрюк і Гусарське. Останнє село було населене білорусами.

десятин землі на кожному чоловічу душу і звільнялись від сплати податків на 5 років. Однак ідея заселення Півдня України селянами на правах іноземних емігрантів не отримала подальшого розвитку. По-перше, вільних земель ставало все менше, і колоністів поступово позбавляли прав, по-друге, розвантаження від свого ж «надмірного» населення не сприяло придбанню державою додаткової робітничої сили, як у випадку з іноземними вихідцями¹.

Єврейське населення на території України з'явилося ще в епоху раннього феодалізму². В XV-XVI столітті багато євреїв з Польщі переселилося до України. У другій половині XVIII століття в Польщі, а після її поділу в Російській імперії розроблялись проекти закону про устрій єврейського землеволодіння. Один з таких проектів був реалізований у вигляді «Положення для євреїв», затвердженого 9 грудня 1804 року царем Олександром I. Це «Положення» встановило стан євреїв-землеробів, їм дозволялось займатись сільським господарством на казенних і куплених у поміщиків землях у «смузі осілості»(євреям дозволялося жити в основному лише в деяких губерніях Правобережжя). Вважалося, що за пільгами євреї-землероби прирівнювались до іноземних колоністів³.

Введення царським урядом «Смуга осілості» призвело до того, що більшість євреїв оселилася головним чином в містечках і невеликих містах. При цьому навіть на території, обмеженій «смугою осідлості», євреям дозволялося селитися не скрізь. Наприклад, вони не мали права жити в центральних

---

¹ Берг Л.С. Население Бессарабии.— Пг., 1923.— С.10-11.

² Євреїв в Україні налічується 777 тисяч чоловік. Розселені вони головним чином в містах, найбільше їх у Чернівцях, Одесі і Києві. Більшість євреїв (біля 86%) в нинішній час вважає рідною російську мову, інші - мову своєї національності і українську.

³ Шайкин И.М. Еврейское земледелие на юге Украины // Єврейське населення Південної України: історія та сучасність.— Запорожье, 1997.— С.16.

районах великих міст. Однак зазначені обмеження не стосувались єврейської буржуазії, що мала значні привілеї, як і експлуататори інших національностей. Наприклад, євреї-купці першої і другої гільдій мали право жити у Палацовому і Печерському районах Києва, в той час як єврейській бідноті, що складала переважну більшість єврейського населення, дозволялося селитися тільки в Подільському і в інших окраїнних районах міста. Введення «смуги осілості» призвело до штучної скупченості єврейського населення в перенаселених губерніях Правобережжя¹. В 1811 році правлячий Сенат видав “Устав о правах евреев” у 3 статті якого говорилось “Вони назавжди вільні і ні в якому разі у володіння відданими бути не можуть”². За урядовими документами євреї були російськими підданими у якості іногородців.

На початку ХІХ століття в Новоросії було засновано ряд єврейських хліборобських колоній. Однак у цих колоніях дозволялося жити головним чином євреям, які прийняли християнство. До середини ХІХ століття на півдні України налічувалося 20 таких поселень, в яких проживало біля 12 тисяч чоловік, і чисельність їх зростала. До кінця ХІХ століття в Бессарабії було 18 єврейських хліборобських поселень, в Херсонській губернії - 26, в Катеринославській - 7. Три великі колонії були засновані в Маріупольському повіті. Масиви сільського єврейського населення охоплювали значні території Криворізького, Софіївського, Нікопольського, Солонянського

---

¹ Паперний Ю.В. Евреи Левобережной Украины в конце XVIII — начале XIX веков: к постановке проблемы // Тези наукової конференції “Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність”. 19-20 листопада 1992 року / Ред. колегія голова — член кореспондент АН України Ф.Курас.— Запоріжжя, 1992.— С.29-30.

² Шполянський В.В. Правовое положение евреев в Таврической губернии в XX веке / I Международная конференция “Студент и преподаватель” (материалы).— Симферополь, 1996.— С.45-46.

і Апостоловського районів сучасної Дніпропетровської області і Красногвардійського району Криму¹.

Відсоток євреїв у складі населення Південної України, особливо міського, був досить високим. У великих містах вони склали до 30-40%. На Півдні України були і райони компактного проживання євреїв. У кінці XIX століття тут розташовувалось 39 єврейських колоній, з них 22 - у Херсонській губернії, 17 - у Катеринославській (10 - в Олександрівському і 7 - у Маріупольському повітах)².

Отже, представники деяких народів з'явилися на землях, які нині входять до складу України значно раніше за представників нинішньої «титульної нації» - українців, але у наш час вони складають меншість на своїй етнічній території. Корінні народи (корінні національності) - це ті народи, які мешкають на своїх етнічних землях, що входять до Української держави,- словаки, угорці, румуни, білоруси, росіяни, молдавани прикордонних територій, кримські татари, караїми, кримчаки, в тому числі і ті, які переселялися на незаселені території Південної України у XVIII- на початку XIX століття і компактно проживають на освоєних ними землях (болгари, греки, албанці, серби, гагаузи).

Щодо терміну «національні меншини», то треба зазначити, що більш коректно використовувати такі терміни, як «національна група», «національна спільнота», «національна спільність», «інші національності» тощо, маючи на увазі представників національностей, які з тих чи інших причин покинули власну країну і вирішили отримати українське

---

¹ Улейников Л. Еврейскія земледельчскія колоніи Екатеринославской губернии в 1890 г.— СПб., 1891.

² Орлянскій С.Ф. Евреи Юга Украины конца XIX — начала XX века: социально-политический аспект // Єврейські поселення Півдня України: дослідження і документи / Редколегія: голова докт. іст. наук Ф.Г. Турченко.— Запоріжжя, 1994.— Вип.1.— С.28-36.

громадянство. Термін «національні меншини» може використовуватись у наукових розробках та у нормативно-правових актах лише як загально визнаний у світовій і українській юридичній практиці термін, але ні в якому разі не як визначення етнічної або соціальної належності тієї чи іншої національності. Саме в цьому значенні цей термін використовується у даному дослідженні.

З найдавніших часів на території України поруч з українцями мешкали представники інших національностей. Деякі з них з давніх-давен були сусідами українців, наприклад, такі кочові народи, як угорці, половці, ногайці, татари, а також народи Кримського півострова: таври, кримчаки, караїми і представники слов'янських народів: росіяни, білоруси, поляки, болгари, а також представники тих народів, які переселялись на споконвічні етнічні українські землі: євреї, роми, грузини, вірмени та інші.

РОЗДІЛ 3

Правові основи заснування військових округів у Південній Україні

Військова експансія турків-османів на захід у XV-XVIII століттях стала причиною великих міграційних процесів у Центральній та Східній Європі. Саме у цей період на території України виникають перші болгарські, сербські, молдавські, румунські та грузинські поселення. До переселення їх підштовхнули жорстокі порядки, встановлені турецькою адміністрацією на захоплених Османською імперією Балканах. Першими іммігрантами стали купці, які здавна торгували в українських містах, а також знать і духовенство, котрі не погоджувалися з безправ'ям православ'я на Балканах. У XVIII - на початку XIX століття на Українських землях виникло ряд військових поселень іммігрантів з країн, які зазнали нищівної турецької агресії і в яких на довгий час припинились державотворчі процеси.

Починаючи з XVI століття і протягом всього XVII століття, на Балканах, що знаходилися під владою Османської імперії, відбувається ряд національно-визвольних повстань. Венеціанський посланник Яків Соранцо, прибувши з Туреччини, в доповіді, прочитаній в Сенаті в 1576 році, писав, що всі народи Болгарії, Сербії, Боснії і Греції готові взятися за зброю і повстати, щоб визволитися від турецького рабства¹.

Переселенський рух до Українських земель пов'язаний з політикою, яку проводив уряд Російської імперії. У Причорномор'ї і на Балканах відбуваються кровопролитні

---

¹ История Болгарии: В 3 т.— М.: АН СССР, 1954.— Т.1.— С.180.

війни між Російською і Османською імперіями, викликані геополітичними інтересами обох сторін: прагненням Стамбула поширити свої територіальні володіння вглиб Європи і бажанням Москви захопити Балканський півострів і здобути вихід до середземноморських портів. У маніфесті, виданому перед початком російсько-турецької війни 1710-1713 років, Петро I (1689-1725) пише, що під владою Туреччини знаходиться багато народів: греки, волохи, болгари та інші, яким потрібно надати допомогу у боротьбі з їх гнобителями. Щоб визволити православних християн від ярма, на думку імператора, висловлену в грамоті відісланій черногорцям, бойові дії необхідно перенести на територію ворога. З листа Петра I головнокомандуючому російськими військами фельдмаршалу Шереметьєву ми бачимо, що цар мав надію на підтримку балканських народів.

Але Прутський похід не був успішним: біля ріки Прут російська армія була оточена, і Петро змушений був підписати 12 липня 1711 року Прутський мирний договір. Але війна тривала навіть після того, як 5 квітня 1712 року був укладений більш вигідний для російської сторони Константинопільський договір. Бойові дії закінчилися тільки після підписання 12 червня 1713 року Андріанопільського договору¹.

Щоб закріпитися на завойованих Українських землях, де ще панував дух вільного козацтва, імператор Петро I організовує полки з представників Балканських народів і розміщує їх на кордоні з Турецькою імперією. Такими діями уряд Російської імперії вирішував відразу декілька стратегічних завдань, головними з яких були: по-перше, створювались міцні укріплені райони, які могли захистити імперію від несподіваних нападів і стати надійним плацдармом, а при необхідності тилом, для подальшого

---

¹ Там же.— С.203.

просування на південь, по-друге, ці поселення, чи навіть, військові округи, були ще одним важливим кроком на шляху до знищення української автономії.

У 1723 році Петро видає угорському майору Албанезу грамоту на вербування сербських гусарських полків. Відомо також, що після поразки Росії в російсько-турецькій війні 1710-1711 років декілька тисяч молдавських і українських селян пішли з своїх сіл на північ разом з російськими військами. Після Прутського договору 1711 року спорожніли, наприклад, захоплені турками землі Хотинської округи, що належали раніше Молдавському князівству.

Політику Петра продовжують інші правителі Російської імперії. Так, імператриця Ганна (1730-1740) в 1732 і 1733 роках своїми указами викликає «балканських жителів» у Російську імперію. А в російсько-турецькій війні 1735-1739 років, що закінчилася підписанням Белградського мирного договору 18 вересня 1739 року, в складі російських військ воювали загони болгар і сербів. І за указом від 4 листопада 1740 року на Великому Інгулі була побудована фортеця Нова Сербія¹.

З тією ж метою - закріплення у Північному Причорномор'ї - розміщуються в 40-х роках XVIII століття на території України грузинські поселення. Їх виникнення тісно пов'язане з ім'ям картлійського царя Вахтанга VI, що іммігрував в Російську імперію у 1724 році, розраховуючи на військову допомогу Росії в боротьбі проти турків. Разом з Вахтангом переселилася значна частина грузинських князів і дворян. Вони отримали грошову допомогу та були забезпечені харчами і, вступивши на військову службу, незабаром прийняли

---

¹ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого Архива.— Одесса, 1885.— Ч.1.— С.118.

російське підданство. З грузинів була утворена особлива гусарська рота, згодом переформована в полк. У 1738 році грузинам були «пожаловані» землі в Україні. В спеціальному указі відзначалося, що землі відводилися «в пристойних місцях» у вічне спадкове володіння: князям - по 30 дворів кріпосних, дворянам - по 10.

На Україні вони оселилися спочатку на території Полтавського, після цього Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Грузини утворили типові для півдня Росії того часу військові поселення. В Полтавському полку вони отримали 1070 дворів, в Миргородському - 540, Лубенському - 490 і Прилуцькому - 205. Всього з грузинської колонії в Москві на Полтавщину переселилося близько 1500 чоловік. В описі Чернігівського намісництва, до складу якого ввійшли грузини, містяться відомості про їхню культуру і побут¹.

Для захисту заселених територій була збудована Українська лінія (споруджена у 1731-1742 роках). Це була гігантська на ті часи фортифікаційна споруда, як і її продовження до Лугані - Бахмутська лінія. Цей ланцюг захисних споруд складався з ряду фортець, побудованих за одним планом, він проходив через слободи Петровську (Святого Петра), Тамбовську, Михайлівську, Слобідську, Олексіївську, Єфремівську, Праскову, Орловську, Івановську, Болевську, Св. Федора, Козловську, Лівенську, Василівку, Царичанку, Китай-містечко, Борисоглібську. Заселялися слободи здебільшого росіянами та українцями, причому, як і в інших районах, склад іммігрантів не був однорідним. Наприклад, слободу Олексіївську склали жителі Курської, Орловської, Тамбовської і Воронежської губерній.

---

¹ Плохинский М. Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. (по архивным документам).— Харьков, 1893.— С.26.

Отже, завдяки політиці уряду та ситуації, яка склалася на той час у Причорноморському регіоні¹ в середині XVIII століття Російська імперія вже достатньо міцно закріпилася на території Лівобережної України. Велику роль у підсиленні її позицій відігравав той факт, що російський уряд дозволив повернутися запорізьким козакам на їх споконвічні землі в 1734 році.

Але урядові кола розуміли, що невеликі фортеці з тимчасовими гарнізонами і рідкі, непристосовані до оборони козацькі зимівники не можуть повністю захистити край від нападів татар, турків і поляків, а також від нападу гайдамацьких загонів, що робили наїзди з Правобережної України. Тільки міцна лінія укріплень і постійна, добре підготовлена і повністю забезпечена всім необхідним армія могли гарантувати захист від ворожих вторгнень. Іншим завданням, що стояло перед російським урядом у нових політичних обставинах, було заселення багатих, родючих земель, щоб створити потужний не тільки у військовому, але і в економічному відношенні плацдарм для подальшого просування на південь. Тому, коли в лютому 1745 року російський резидент в Туреччині Вешняков повідомив імператриці Єлизаветі (1741-1761), що всі підвладні Османській імперії народи готові піднятися на повстання, якщо на територію Балкан вступить хоча б нечисленна російська армія, лист залишився без відповіді².

Імператриця вважала, що імперія до війни не готова. Більш бажаною і реально здійсненою їй здалася пропозиція

---

¹ Реальні противники Російської імперії: Османська імперія і її васал — Кримське ханство вже не мали тієї сили, як на початку загарбницьких війн у Європі і перейшли до владнання внутрішніх конфліктів, пов'язаних з повстаннями підвладних народів та економічними, політичними та соціальними негараздами.

² Соловьев С.М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. XI.— Т. 21-22.— С. 387.

сербських офіцерів послові у Відні Михайлу Бестужеву у 1750 році. Офіцери зобов'язалися сформувані гусарські (кінні) і пандурські (піхотні) полки з болгар, македонців, сербів, молдаван і румунів православного віросповідання, в заміну на землі в Придніпровських степах. 13 липня 1751 року Єлизавета в своєму рескрипті наказала Бестужеву проголосити слов'янським офіцерам, що не тільки вони, а й інші офіцери, і скільки б з них сербів у Російську імперію перейти б побажало, всі вони, як одновірні, будуть прийняті на службу і стануть підданими її імператорської величності. А вже в серпні того ж року до Російської імперії прибуло два двохтисячних полки, які склалися з сербів, болгар і македонців. Імігранти з Болгарії засновують декілька сіл, а також місто Новомиргород. Сформований військовий округ отримав назву Новосербія (1751-1764). Поруч із великими населеними пунктами, розташованими на прикордонній території, будується ряд військових укріплень - «шанців»¹.

У грамоті від 1 вересня 1751 року, даної імператрицею гетьману України Кирилу Розумовському (1750-1769) вказувалися землі, що закріплюються за Новосербським військовим округом. А 29 грудня 1751 року видається указ, за яким полки склалися із жителів Балканського півострова і офіційно розміщувалися на землях біля кордонів Російської імперії з Річчю Посполитою, Османською імперією і Кримським ханством. Поселення болгар, валахів, сербів розташувалися поблизу територій Війська Запорозького. Нові полки, як і запорозькі курені, захищали кордони імперії від її войовничих сусідів.

Незабаром, після видання указу 1751 року, в Київ прибув полковник Іван Хорват із загоном в 218 чоловік представників

---

¹ Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год.— СПб., 1866.— Т.1: Год 1796.— С.54.

новосербських полків. Йому надали звання генерала і дозвіл зайняти території на північному заході від запорізьких земель. У 10-му пункті виданої 11 січня 1752 року жалуваної грамоти говорилося, що для оборони від ворожого нападу необхідно у вигідному місці заснувати земляну фортецю. І в 1753 році у верхів'ях Інгулу була заснована фортеця «Святої Єлизавети»¹ будівництво якої закінчилось 18 червня 1754 року. Новосербія займала територію між річками: Дніпром на сході, Синюхою на заході, Тясмином і Великою Віссю на півночі, верхів'ями Інгула і Інгульця на півдні, площею 1421 десятина. Військово-адміністративним центром Новосербії стало місто Новомиргород. У межах Новосербії на 1761 рік проживало 7534 поселянина, що входили в два військово-поселенських полки: гусарський і пандурський².

Землі Новосербії заселялись болгарськими і молдавськими іммігрантами. Новосербським офіцерам майже без обмежень було дозволено «виводити» і «виманювати» з-за кордону, з Туреччини і Польщі, християнське, здебільшого православне народонаселення. Особливо відзначився в цьому полковник Зверев і майор Штирич. Зять полковника Зверева Адабаш отримав від Івана Хорвата дозвіл заснувати поселення там, де він визнає необхідним. Новосербія постійно розширюється.

Видатну роль у заселенні новосербських територій відіграли полковник Василь Зверев і майор Штирич. Центром округу стала фортеця Святої Єлизавети. На чолі полку стояв полковник, але реальна влада зосередилась у руках коменданта фортеці. Уповноважений Порти Девлет-Алі-Сеїд-Ага, прибувши в фортецю Святої Єлизавети, доносить, що новопоселян біля неї безліч, а лежить вона від турецьких

---

¹ Зараз місто Кіровоград.

² Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. 1751-1786 / Записки Одесского Общества Истории и Древностей.— Одесса, 1853.— Т.3.— С.82.

кордонів у найближчому місці: кінської їзди по прямій лінії 37 годин. Це саме підтверджував і Очаківський паша. Серед цих степових жителів, звичайно, не міг панувати повний порядок. Постійно виникали зіткнення між волелюбними іммігрантами і урядом. Конфлікти досить часто придушувались деспотичними заходами. Багато з «новопоселян», не витримуючи порядків, які панували на землях Російської імперії, переселялись в «Очаківську область» і Запорізький край. Поселяни, які переселились з Новосербії за Буг в «Очаківську область», засновують так звані «ханські слободи». Військові поселенці втікають на Січ¹.

29 травня 1753 року видається жалувана грамота двом сербам Шевичу і Прерадовичу. Вони одержували земельні угіддя в північно-східній частині Запоріжжя, між річками Сіверський Донець, Бахмут і Ланганья. Новий військовий округ отримав назву - Слов'яносербія (1753-1764). Округ мав аналогічну організацію з Новосербським округом. Адміністративним центром Слов'яносербії стало місто Бахмут. Після розформування округу уряд на основі двох полків сформував чотири військово-поселенські полки: два гусарських (Бахмутський і Луганський) і два пікінерних (Донецький і Дніпровський)².

Введена на початку 50-х років XVIII століття військово-адміністративна організація Південної України в підпорядкування окремих територіальних утворень (округа) центральній владі виявилась недосконалою. Тому в 1764 році за указом імператриці Катерини II від 30 квітня «О названні Новосербского и всего при крепости Святыя Елисаветы

---

¹ Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— К.: Наук. думка, 1976.— С.49.

² История Украинской ССР: В 10-ти т.— К.: Наук. думка, 1983.— Т.3.— С.589.

селения Новороссийскою губерниєю» була створена Новоросійська губернія з центром в місті Кременчузі¹.

Стосовно створення Новоросійської губернії у 1762-1764 роках було видано ряд указів, які готували цю реформу, а також регулювали окремі питання, що виникали під час переходу військових округів до одного адміністративно-територіального утворення: від 16 жовтня 1662 року Сенатський «О положении в сорокаалтынный оклад поселившихся и вновь поселяющихся раскольников при крепости Святыя Елисаветы; о бытии им в тамошней Гарнизонной Канцелярии и об исключительном их праве на торговлю» та іменний, даний Сенату «О невыпуске простого вина на продажу из Польши в Малороссии, в Сечь Запорожскую и в Новую Сербию», від 11 червня 1763 року, іменний, даний Сенату «О принятии в Новую Сербию на поселение выходящих из Польши беглых, не только малороссиян, но и великороссийских и всяких народов, и о бытии Новосербскому Корпусу под ведомством Военной Коллегии», від 24 травня 1764 року, затверджений доклад графа Мініха і генерал-поручика Мельгунова «Об оставлении состоящих по Днепру Кременчугской и Переволоченской таможен до учреждения в назначенных местах новых шести таможен», від 11 червня 1764 року, затверджений доклад «Об Украинской линии Славяно-Сербии; о стоящем за тою линиею поселении и о подчинении онаго к Новороссийской губернии под единое право», 22 липня 1764 року, сенатський «О названии Славено-Сербии провинциею Екатеринославскою; о подчинении оной Новороссийской губернии и о принятии желающих там селиться малороссиянах» та інші².

---

¹ Указы Всепресветлейшия державнейшия Великия Государыни императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы Всероссийския, состоявшиеся в 1764 году.— М., без года.— С.305-306.

² Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб.,

В склад Новоросійської губернії ввійшли території округів, що ліквідувались: Новосербії і Слов'яносербії. Новоросійська губернія складалася з трьох провінцій: Єлизаветградської - з центром в Єлизаветграді, Катеринославської - з центром в Катеринославі (зараз місто Дніпропетровськ) і Бахмутської з центром в Бахмуті. В свою чергу території провінції ділились на військово-поселенські полки, землі, відведені полкам, на округи, а останні на роти. Громадянська і військова влада в Новоросійській губернії належали військовому губернатору. Цю посаду посів граф П.А.Румянцев¹.

Територія і населення України у XVIII ст. Продовжували перебувати під впливом імперій: Російської, Австрійської і Османської, правлячі еліти яких використовували всі відомі на той час етнодержавні важелі впливу для утримання влади над народами які опинились в складі цих адміністративно-територіальних утворень. Культурні, мовні та інші інтереси і прагнення народів. Що входили до сфери впливу правлячих династій практично не враховувались у формуванні як внутрішньої так і зовнішньої політики.

1830.— Т.ХVI — С.79-80, 82, 297-298, 768-775, 795-798, 842-843.

¹ История Украинской ССР: В 10-ти т.— К.: Наук. думка, 1983.— Т.3.— С.589.

РОЗДІЛ 4

Законодавча політика стосовно військових переселенців у другій половині XVIII ст.

Завдяки активній переселенській політиці в кінці 60-х років XVIII століття Російська імперія була готова розпочати новий тур боротьби за домінування в Північному Причорномор'ї. Добре вишколена та озброєна армія, міцні тили, підтримка запорізьких козаків, на думку уряду, повинні були принести перемогу в новій війні і завоюванні нових територій.

Нескінченні прикордонні сутички стали приводом для розв'язання чергової війни. Яку ж справжню мету переслідував імператорський двір у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття. Бажаючи прислужити Катерині II, яка прагнула знайти вихід для Російської імперії до Азії, її фаворит Григорій Олександрович Потьомкін підготував проект вигнання турків з Європи і заснуванні «III Риму». Запропонований проект сподобався імператриці і вона спланувала закріплення візантійського трону¹ за династією Романових в особі свого онука, малолітнього великого князя Костянтина Павловича, для якого була взята в годувальниці гречанка Олена Корданова².

Перед початком війни 1768-1774 років імператриця Катерина II звернулася з «Воззванням» до православних народів Османської імперії, в якому просила надати допомогу

---

¹ Візантія в XV столітті була завойована турками-османами, а її столиця — Константинопіль, під новою назвою "Стамбул" стала столицею Османської імперії

² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.— К.: Либідь, 1992.— Т.2: До середини XVII століття.— С.277.

військам Російської імперії в бойових діях проти Туреччини і за яку обіцяла своє покровительство і керівництво. У відповідь на «Воззвання» Катерини II на Балканах розгорнувся рух підтримки російської армії, що вступила на територію Болгарії. Суспільна думка була багато в чому підготовлена лояльною політикою Російського уряду до іммігрантів, а також ідеями, розповсюдженими учнями Паісія Хілендарського, який в своїй книзі «Історія слов'яноболгарська», написаній в 1762 році, закликав болгар, що терплять турецьке ярмо, згадати про своїх славетних предків і відродити минулу славу¹.

У війнах другої половини XVIII століття на боці Росії проти Туреччини воювало багато греків, болгар, молдаван та представників інших балканських народів. З греків і албанців створюються військові формування. Під час війни 1768-1774 на боці російської армії воювало багато загонів болгар. Так, болгарин Н.А. Каразін доставив російському командуванню цінні розвіддані і привів із собою трьохтисячний загін добровольців з болгар, румунів і молдаван. Деякі з подібних загонів пізніше були включені в Бузьке козацьке військо. Основою бузького війська став полк, що сформувався турецьким командуванням в 1769 році з болгар, волохів і представників інших народів Балканського півострова. Він був направлений в Бессарабію до армії сераскіра, щоб допомогти зняти облогу з турецької фортеці Хотин. Але замість того, щоб воювати проти російських військ, полк перейшов на їхню сторону, і протягом всієї війни брав участь у бойових діях у складі корпусу, який знаходився під командуванням генерал-фельдмаршала графа П.А. Румянцева на власному утриманні².

---

¹ Снегаров И. Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI-XVIII в.— София, 1853.— С.126-127.

² Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— К.: Наук. думка, 1976.— С.53.

Допомога, яку надало населення Північного Причорномор'я російським військам, була величезна: в період війни російська армія була достатньо забезпечена провіантом і фуражем, безперешкодним постачанням зброї, боєприпасів, розвідувальними даними та іншим необхідним для успішного ведення бойових дій.

Війна 1768-1774 років стала переможною для Російської імперії. Укладений 10 липня 1774 року в селі Кючук-Кайнарджа, поблизу міста Силістрії, на території Болгарії, мирний договір закріпив перемогу Російської імперії над Турецькою. За Кючук-Кайнарджийською мирною угодою до Російської імперії переходили землі, що лежали зліва від Південного Бугу. Саме на цих землях були розміщені офіцери і солдати бузького козацького полку разом зі своїми сім'ями, яких граф Румянцев запевнив, що під покровительством Російської держави вони знайдуть спокійне життя і будуть нагороджені вигідними для поселення і обзаведення господарством землями, причому проголошений був і Маніфест, що обіцяв їм тридцятирічні пільги. Тому, залишивши свої житла в Болгарії, Молдавії і Валахії, вони перейшли в Південну Україну і оселилися по річці Бугові.

Внаслідок незаселеності відведеного їм під поселення місця і віддаленості його від міст, вони з великими труднощами завели господарство. Всього бузьких козаків було біля семи тисяч. Вони заснували 26 сіл між Бугом і Інгулом в Бобринецькому¹ і Херсонському повітах, у тому числі Касперівку, Федорівку, Константинівку, Білоусівку, Сербину або Гнилий-Сланець, Баловну, Гур'ївку та інші, що пізніше належали до Бузького уланського поселення. В складі їх садиб було і місто Вознесенськ, раніше Запорізьке урочище Соколи біля гирла річки Мертві води.

---

¹ Пізніше Єлизаветградському.

А.О. Скальковський писав, що бузьким козакам за їх вірну службу Російському уряду були обіцяні 30-ти річні пільги з переконаннями, що вони завжди залишаться у військово-хліборобському стані, але цими пільгами вони користувались тільки 8 років, тобто до 1785 року, або до завоювання Криму. З даних А.О. Скальковського випливає, що пільги бузьким козакам були обіцяні в 1777 році, тоді як в «Пам'ятці законів про бузьких козаків» говориться про те, що Маніфест, в якому надавалося 30 пільгових років переселенцям до Російської імперії, був проголошений бузьким козакам відразу ж після припинення військових дій з Туреччиною, тобто влітку 1774 року. Але обіцяними пільгами, як це сказано в «Пам'ятникові законів», козаки Бузького війська користувались тільки 8 років, або ж до 1782 року¹.

У 1783 році за наказом князя Потьомкіна козаки поступили на службу і охороняли кордон з Турецькою імперією по Бугу. В 1787 році, коли знову почалися військові дії, козаки були переміщені князем Потьомкіним від річки Буг до внутрішніх частин губернії на 200 верст у Красносельські хутори, які були куплені для них. Після того, як до кордонів підійшла російська армія, вони були повернуті назад. Але переміщення принесло козакам розорення. Переміщення до Красносельських хуторів і під Бахмут Катеринославської губернії торкнулися тільки деяких турецьких іммігрантів.

У 1788 році з козаків був сформований полк, який брав участь у штурмі фортець Очакова й Ізмаїла. Протягом війни багато бузьких козаків було вбито і поранено, вдови і сироти залишені без необхідної допомоги. І нарешті полк був використаний проти польських повстанців і охороняв кордон по річці Дністер і берегах Чорного моря. За весь цей час

---

¹ Скальковский А.А. Опыты статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1852.— Ч.1.— С.25.

козаки, не дивлячись на їх вимоги, не отримували грошей за фураж і провіант. У 1796 році імператриця Катерина II за добру службу цього полку повеліла князю Зубову залишити полк на службі і зарахувати до козацького стану 3796 чоловік, куплених князем Потьомкіним у різних поміщиків, ці зараховані до Бузького козацького війська селяни повинні були забезпечувати Військо продовольством, фуражем та всім необхідним для підтримки боєздатності. Полк необхідно було забезпечити відповідним штатом і призначити при Дністрі прикордонну землю, офіцерів нагородити чинами, відвести їм рангові дачі і сплатити всі раніше заслужені суми. Але, внаслідок її смерті, все це не було виконане. В 1797 році імператор Павло I (1796-1801) наказав розпустити цей полк зі служби по домівках, причому не було зроблено жодної постанови, на якому стані надалі йому залишатися, - одна його частина тоді вже була розпущена, а інша залишалася охороняти кордон по Дністру і Чорному морю до 1800 року, а потім і вона була розпущена, а всі люди переведені в селянський стан. Їх кількість, окрім оселених на дачах 600 болгар, була 6383 чоловіки, що мешкали в 3-х повітах: Єлизаветградському, Ольвіопольському і Херсонському. Дворів у них було 1595, зручної землі - 169.738 десятин¹.

Поруч з Бузьким козацьким полком був поселений «Нововербований козацький полк» генерала А.А. Прозоровського, що сформувався в 1769 році, утворений з українців, поляків, болгар і молдован. Цей полк брав участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 років. Після її закінчення козаки полку А.А. Прозоровського в 1775 році були оселені на землях біля Бугу, разом з ними розмістили арнаутів і

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1891.— №10.— С.289-292.

волонтерів з болгар, албанців, валахів, сербів, невеликі загони яких знаходились на російській службі.

Завдяки перемозі у війні 1768-1774 років уряд Російської імперії отримав нові ідеологічні і економічні важелі для здійснення переселенської політики у Причорномор'ї. Молдавани брали активну так і в російсько-турецьких війнах Російської імперії. Зрозуміло, що царський уряд був вкрай зацікавлений у створенні військових поселень з молдаван. Найбільш численні військові поселення молдаван і представників інших народів були засновані в Єлизаветградській провінції у другій половині XVIII століття. На початку 1770-х років до Єлизаветградської провінції було поселено 3595 молдаван, що здались у полон під час російсько-турецької війни.

До складу так званого молдавського гусарського полку ввійшли, наприклад, села Павловськ, Скроні, Піщаний Брід, Чорний Ташлик, Тернівка, Інгульськ, Добрянка, Синюхин Брід, Липняжка, Плетений Ташлик, Лиса Гора, Тишківка, Сухий Ташлик, Грузське, Катерининський Шанц.

Найбільшим грецьким військовим поселенням цього часу був грецький піхотний полк «албанське військо», створений в 1779-1783 роках з греків і албанців, що прибули у 1775 році до Таганрогу, Керчі і Єникале, і які побажали нести регулярну військову службу. Цей полк згодом брав активну участь у війні 1787-1791 років у складі Катеринославського козацького війська. У 1797 році, перейшовши в Балаклаву, полк став називатися Балаклавським грецьким батальйоном. У його обов'язки входила прикордонна служба на Південному березі Криму від Севастополя до Феодосії. В 1818 році в батальйоні налічувалося всього 1194 чоловіки, він містився в Балаклаві, селі Кадикой, Камара, Карань, Ласпа і Керменчик. Займалися греки здебільшого торгівлею, рибальством і ремеслами.

Поляки теж брали участь у військово-хліборобській колонізації Південної України в другій половині XVIII століття. В 1775 році в межиріччі Бугу і Дністра було засновано ряд сіл, по 50 дворів у кожному, поселенцями «польського» козацького полку¹.

У 1782 році переселенці, які мешкали у Ольвіопольському і Єлизаветградському повітах входили до Булгарського гусарського полку: Синюхін Брід, Лиса Гора, Любомирівка, Вільшанка, Добряна, Тернівка, Тишківка; Молдавського: Піщаний Брід, Павловське, Чорний Ташлик, Сухий Ташлик, Злиське, Вітовське, Грузьке, Лелековате; Далматський: Рівне; Македонський: Виське; Сербського: Мартоношське, Новомиргород, Коробчинське, Петроостровське, Надлацьке, Калніболотське, Шалевське, Архангельск, Єлизаветградськ; Венгерського: Панчевське, Пінерське, Сантовське, Вуковарське, Федварське Суботцово, Мішоріно, Гончарівка, Знамянське; Єлизаветградського пікінерного: Петриковське, Вишилекське, Староаджамське, Спасівське, Головковське, Чечелівське, Покровське, Новоаджамське².

У 1787 році почалася чергова російсько-турецька війна. І знов, як і в попередніх війнах, російський уряд намагався якомога повніше використати людські і матеріальні ресурси населення Південної України. В 1787 році, на початку російсько-турецької війни 1787-1791 років, російські війська розташувались на лівому березі Бугу. На території Добрянки, Вільшанки, Синюшного Броду стояли Вітебський, Тавричний і Київський фанаторійський гренадерські полки. М.І.Кутузов

---

¹ Скальковский А.А. Опыты статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1852. Ч.1.— С.253.

² Державний архів Херсонської області.— Ф.14: Херсонская (Новороссийская) губернская чертежная г. Херсон.— Оп.1.— Спр.88: Указы Новороссийской Губернской комиссии о состоянии межевания по губернии. Сведения оботведенных землях по Ольвиопольскому уезду. 15.07.1781-11.03.1783.— Арк.1-71.

командував бригадою, що входила в Катеринославську армію Г.О.Потьомкіна. Штаб Кутузова був розташований у Лисій Горі.

З бузьких козаків було сформовано два полки, які брали участь у боях проти турків у 1787 році. Ними командував Петро Скаржинський, родом з польських дворян, які заснували на Бузі село Мігею, а на Мертвих Водах село Трикрати. З рапорту П.М.Скаржинського, поданого генерал-майору Кутузову 27 листопада 1787 року, бачимо, що в 2-му Бузькому полку було 32 родини старшин, в яких 89 чоловік і 421 козацька родина, всього 1618 чоловік. У цей час, окрім військової служби, вони постачали армії збіжжя, великі запаси сіна і соломи і до 900 голів коней, а також рогату і руну худобу. Населення всього Бузького війська було досить заможне, його чисельність доходила до 4000 чоловік, з яких до 1000 чоловік було добре навчених військовій справі. У 1788 році бузькі полки були об'єднані в один полк з приписанням до нього 3796 українських селян. У рапорті, поданому в січні 1788 року на ім'я Потьомкіна, Кутузов повідомляв про прибуття Бузького егерського корпусу, до складу якого входив півторатисячний бузький козацький полк. Бузький козацький полк у складі 1500 чоловік під командуванням полковника П.М.Скаржинського, а потім підполковника О.П.Орлова відзначився в битвах під Очаковим, Бендерами, Акерманом, Килією та Ізмаїлом¹.

Відомо, що цілі полки, сформовані Портою, переходили на бік Росії. Один з них, так званий арнаутський, що склався з греків і албанців, був оселений в межиріччі Південного Бугу, Єланця і Мертвих вод у 1795 році. З невеликої кількості греків (200 чоловік) було створене нове грецьке військове поселення в околицях Одеси біля Сухого Лиману - так званий Одеський

---

¹ Кутузов М.И. Сборник документов.— М., 1952.— Т.1.— С.36, 48-49.

грецький піхотний дивізіон - у районі селища Олександрівського. Однак через два роки він був розформований, оскільки крім греків до його складу входили представники інших народів, що були «недостойні брати участь у вигодах, що надавалися тому дивізіону». Греки, перейшовши з військового відомства, зберігали значні привілеї. Значна частина цих греків ввійшла до складу міських станів Одеси.

Під час війни 1887-1891 років болгари та модавани входили також у загони волонтерів, якими командував Афанасій Гуржій. Ці загони часто діяли в тилу ворога. Багато волонтерів, які билися з турками під прапорами Російської імперії, на початку 90-х років XVIII століття поповнили Бузьке козацьке військо. У 1803 році більше 500 болгар переселилося до України, вони отримали ті ж особисті і поземельні права, що й інші бузькі козаки. Вони жили в волостях Диміній, Щербинівці (зараз село Тавричанка Херсонської області) та інших Херсонської губернії і повіту. Також у Бузьке козацьке військо ввійшло багато представників народів Балканського півострова і Подунав'я, виведених в 1790-х роках із-за Дунаю і влаштованих князями Іваном і Миколою Кантакузініми.

В 1798 році Бузьке козацьке військо було ліквідоване, а козаки переведені в стан державних селян. У 1880 році в селянський стан були переведені і ті козаки, що несли службу на кордоні з Османською імперією.

Серед старожилів «Очаківської області» - території між Південним Бугом і Дністром, приєднаної до Російської імперії в 1791 році за Ясським мирним договором від 29 грудня 1791 року, згадуються молдавани і болгари. За даними А.О.Скальковського, до 1791 року в Південну Україну переселилося до двох тисяч болгар, що оселились в Ізмаїлі, Килії, Бендерах, Акермані (Білгород-Дністровський), Кишеневі

і Рені, на землях молдавських бояр, а також на вільних землях Буджаку. Ці болгари під час війни складали особливе ополчення і служили під прапорами Румянцева, Суворова та інших знаменитих полководців. Пам'ять про них їхні нащадки зберігали в сальвогардіях і атестатах як священне надбання. Після укладення Яеського договору протягом 90-х років болгари переходили за Дністер і селилися в містах Тирасполі, Нових Дубосарах, Григориополі й Одесі. В Одесу багато болгар добиралося морем, тут чимало з них стали купцями і вели значну закордонну торгівлю, засновували школи в Болгарії і Україні, допомагаючи народній освіті¹.

Фактично підтримка переселень з Балканського півострова стала завданням патріотів і активних громадських діячів. Економічний зиск, який отримувала держава в наслідок заселення Північного причорномор'я був величезним. І надалі уряд всіляко використовував цей регіон для забезпечення військово-політичного впливу не лише у Північному Причорномор'ї, а й Південної і Центральної Європи.

---

¹ Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк.— Одесса, 1848.— С.6.

РОЗДІЛ 5

Зміни у правовій політиці стосовно військових переселенців на початку XIX ст.

На початку XIX століття Російський уряд розпочав підготовку до нової війни з Османською імперією, його метою був вихід до Середземного моря. Для цього необхідно було використати всі наявні внутрішні військові і економічні ресурси і зміцнити вплив Російської імперії на Балканах.

Тому у відповідь на клопотання Олександрю I (1801-1825), яке було подане 12 вересня 1801 року довіреними від колишніх бузьких козаків Хмельницьким і Салтиковським і в якому викладалося прохання про переведення їх в колишній стан, 28 квітня 1803 року, після проведеного розбору, була складена «Пам'ятка законів про Бузьких козаків»(Додаток Ж). Перша частина цього документу - це своєрідна довідка про історію створення бузьких козацьких полків, їх правове становище, друга - положення, на основі яких повинно в подальшому існувати це військово-адміністративне утворення. Тобто, документ “Пам'ятка законів про Бузьких козаків” можемо розглядати як законодавчу основу створення й існування Бузького козацького війська на початку XIX століття¹.

Другий етап існування Бузького козацького війська починається з того, що довірений від бузьких козаків капітан Хмельницький подав 12 вересня 1801 року прохання на ім'я імператора про повернення їх на службу. Справа була передана

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1891.— №10.— С.289-292, 295-299.

від генерал-прокурора Беклешева на розгляд імператора і за його наказом запропонована на розгляд Раді. За загальною думкою було вирішено тимчасово залишити бузьких козаків у їхньому селянському стані, а тим часом через генерала Міхельсона запропоновано колишньому Новоросійському громадському губернатору Миклашевському оглянути поселення козаків і, переконавшись чи насправді всі вони бажають відновлення в колишній стан, надати справу зі своїми зауваженнями. У зв'язку з цим генерал надав зібрані губернатором Миклашевським відомості про бузьких козаків разом зі своїми міркуваннями на розгляд імператора.

В справі були зазначені причини, які вимагали відновлення бузьких козаків у їх колишній стан.

1. Бузькі козаки своєю вірною службою здобули право на перевагу свого звання, але вони були зараховані проти їхньої волі в селянський стан.

2. Якщо бузькі козаки будуть переведені в колишній їх стан козацьких військ, то залишаючись на своєму утриманні, будуть охороняти кордон, така варта буде найбільш надійна, тому що, захищаючи кордони, вони будуть захищати свої житла.

3. Внаслідок цього скарбниця уникне досить великих витрат, потрібних на прибуття з віддалених місць війська і на його утримання в прикордонних місцях.

4. Відновлення Бузького козацького війська на думку адміністрації, було корисне і для внутрішнього влаштування всього Новоросійського краю - нової, з просторими степами, різноманітним національним складом території. Бо нерідко земській поліції необхідне було військове підкріплення, для чого інколи цілі Донські полки всередині краю утримувались за рахунок скарбниці. Козаки Бузького війська, проживаючи в

своїх будинках, будуть достатнім підкріпленням земській поліції.

5. Повернення переселенців у стан козаків буде сприяти подальшим переселенням у межі Російської імперії представникам балканських народів.

6. Повертаючи козаків у колишній їх стан, скарбниця втрачала 1500 карбованців прибутку, але ця втрата в порівнянні з вигодами від того очікуваними була невелика, тим більше, що після обіцяної їм 30-ти річної пільги у весь цей час козаки повинні були бути вільними від державних повинностей.

Отже, відновлення бузьких козаків у їх первинний стан було не тільки справедливим, але й приносило користь як їм, так і державі.

Повертаючи бузьких козаків, на думку генерала Міхельсона, в їх колишній військовий стан, потрібно приєднати до них і 600 болгар, які оселились на їх землях¹.

Наказом від 18 травня 1803 року Бузьке козацьке військо було відновлене в складі трьох п'ятисотенних полків із зарахуванням до нього 600 болгар, що переселилися в Україну після укладення Яського договору. Також у військо були включені красносельські хутори, центр яких знаходився в місті Вознесенську.

З них були утворені три нерегулярні п'ятисотенні козацькі полки під командуванням військового отамана. Один полк завжди по черзі ніс прикордонну службу, а на вимогу і всі три могли бути вислані на службу. Кількість офіцерів у полку і його влаштування було точно таким, як в Донському і Чорноморському козацьких полках. Посади офіцерів могли

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1891.— №10.— С.295-299.

займати обрані козаки з Бузького війська. Службу несли по черзі і особисто, без всяких наймів і замін. Офіцерам, що відряджалися на прикордонну службу далі 100 верст від місця проживання, і взагалі відрядженим на службу, видавалося з Державної скарбниці жалування по окладу армійських гусарських полків, а простим казакам 12 карбованців на рік і провіант, а також фураж для коней. Порох і свинець відпускалися, як і іншим казакам, від артилерійського відомства.

Була створена військова канцелярія під головуванням військового отамана і 2-х чинів неодмінно з штаб-офіцерів і 2-х асесорів, обраних на 3 роки. По громадянській частині козацькі поселення розташовувались у відомстві губернського начальства і в особливості керуючого губернією. Канцелярія знаходилась на утриманні козаків, вона брала участь у шитті мундирів, зброї та ін., скликала козаків і на їх розсуд виносила всі питання, пов'язані з утриманням полку. Бузьким казакам було надане право примножувати свій стан людьми з-за кордону їм одноплемінними: болгарами, волохами, молдаванами та ін. Але їм було заборонено, для попередження зловживань, приймати простих селян у козаки, а також оселяти селян на козацьких землях.

Бузькому війську надавалася загальна військова земля, але не заборонялось і кожному купувати у власність землі за загальними правилами. Борг бузьких козаків 15181 карбованець 12 копійок був скасований. Причиною цього послужив поганий стан їх господарств від переселення з місця на місце і неврожаї декількох років, а також те, що їм були обіцяні пільги, за якими вони протягом 30 років повинні були бути вільними від усяких повинностей. Миколаївському військовому губернатору було наказано оглянути, де зручніше буде заснувати військовою канцелярію та ін. Оскільки в деяких

селах козаків землі мало, а в інших з надлишком, то при поверненні їх у військовий стан їм було дозволено переселятися з перших в останні. Дозволялася прибавка Бузькому війську землі і віддання йому всієї тієї, що пустувала між річками Бугом і Інгулом. Це питання також подавалося на розсуд Миколаївського губернатора, так само як і подробиці, потрібні до подальшого влаштування війська¹.

Бузьке козацьке військо під час російсько-турецької війни 1806-1812 років постійно поповнювалося добровольцями із-за Дунаю: молдаванами, болгарами, албанцями, сербами, румунами та іншими, про що свідчить рапорт генерал-лейтенанта Дюка Де-Рішильє господину генералу від кавалерії і кавалеру Міхельсону» (2 лютого 1807 року) про формування чотирьох волонтерських полків наказним отаманом Бузького козацького війська полковником князем Кантакузеном. До 1811 року чисельність Бузького війська досягла 9448 козаків. Вони брали участь у боях з армією французького імператора Наполеона I Бонапарта в 1804-1814 роках. А указом 24 грудня 1817 року Бузьке козацьке військо було скасоване і, ввійшовши до складу військових поселень, об'єднане з двома українськими полками в Бузьку уланську дивізію².

З початку війни 1806-1812 років у ній активну участь брали представники балканських народів. На Балканах стихійно виникали загони збройних селян, формувалися загони добровольців, утворювались волонтерські полки з молдаван, волохів, болгар, греків, сербів, албанців. У 1806 році уряд Російської імперії розв'язав організацію добровольчих слов'янських формувань. Були створені болгаро-молдавські

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1891.— №10.— С.295-299.

² Скальковский А.А. К истории бугских казаков // Киевская старина.— 1883.— Т.6.— №5.— С.186-187.

загони під командуванням Бучича, Пікалова, Петрова та інших. Особливо відзначився загін Велко Петрова в спільних діях з російською армією в компанії 1810 року. В битві під Шумилою прославився Ольвіопольський гусарський полк, у складі якого воювали болгары і серби. Згодом, 1833 році, на його основі сформувалися третій, дев'ятий і дванадцятий гусарські полки. Слов'яни вступали і в спеціальні загони - арнаутські команди, які несли патрульну службу, використовувались для ведення розвідки. Так, на початку 1807 року в складі 1-го Волонтерського полку знаходилась «болгарська арнаутська команда» в складі 11 обер-офіцерів, 20 урядників і 238 рядових. Команду очолював поручик Танасій Недєлков. Пізніше сформувалася арнаутська команда під керівництвом ротмістра Шейновича, яка налічувала 8 офіцерів, 15 урядників, 325 кінних і 55 піших рядових. У 1806-1807 роках утворюються волонтерські полки з добровольців : молдаван, волохів, болгар, греків, сербів, албанців¹.

Багатонаціональною за своїм складом була і Задунайська Січ. З населення Буджака і Добруджи в 1807 році формуються загони Усть-Дунайського буджацького козацького війська, які складаються із задунайських запорожців, болгар, сербів, валахів і представників інших народів Балкан. За короткий період було створено декілька загонів, названих за старою козацькою традицією куренями, по 500-600 чоловік кожна, в тому числі Болгарський і Сербський. Окрім цих куренів серби, болгары і молдавани входили також у Переславський, Брюховецький, Тимошівський і ін.².

---

¹ Державний архів Одеської області.— Ф.1.— Оп.214.— Спр.22: За 1824 рік.— Арк.1-6, 66-94, 98, 118, 211, 173.

² Бачинський А. Болгари-задунайські запорожці / Історичне краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів.— Одеса, 1994.— Вип.5.— С.26-30.

Головнокомандуючий Дунайською армією П.І. Багратіон у наказах по армії вимагав найуважливішого ставлення до місцевого населення, надання йому всілякої допомоги, оскільки вважав, що до балканських слов'ян необхідно ставитись «по-братерськи і приязно». Багратіон всіляко прагнув привернути сербів і болгар на свій бік. Плануючи компанію 1810 року, він підкреслював, що її успіх залежатиме від того, як населення буде ставитись до російської армії. Багратіон розробив план бойових дій, в якому значне місце відводив загонам добровольців, чисельність яких, на його думку, могла досягнути 40000 осіб. Однак свій план Багратіон не зміг здійснити. Інтриги при імператорському дворі змусили його просити про звільнення з посту головнокомандуючого Дунайською армією.

Новим головнокомандуючим у лютому 1810 року був призначений генерал Н.М. Каменський. Він звернувся до болгарського народу в зв'язку з повстанням в селі Арнаут-Кіюй із зверненням, в якому говорилося про необхідність повстання і об'єднання сил у боротьбі з загальним ворогом. У зверненні вказувалося, що у випадку захоплення турками болгарських земель, населенню буде надана можливість переселитися в Російську імперію. Однак складна міжнародна обстановка, погане постачання армії, хвороби і зимові холоди не дозволили досить малочисельній Дунайській армії розгорнути наступальні дії, і в кінці 1810 року вона була змушена повернутися в Дунайські князівства і в Україну. Разом з армією до Південної України відходили і місцеві жителі - біля 14000 болгар¹.

---

¹ Ровняков А.А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Георгия Раковского. 30-е — 60-е годы XIX века.— Л.: Наука, 1980.— С.55.

У березні 1811 року головнокомандуючим Дунайської армії став генерал М.І. Кутузов. Як і його попередники, він вважав, що для успішного ведення війни необхідно об'єднати дії російської армії з боротьбою балканських народів за своє звільнення. Передусім він провів ряд заходів, що полегшили економічне становище селян у країнах, які знаходились під владою Османської імперії. Селяни могли займати вільні землі, вони звільнялися від «впливу земських ісправників», а також від «всяких земських податків і повинностей» на три роки. В наказах по армії Кутузов зобов'язував командирів частин взяти під свій захист місцеве населення і всіляко сприяти і допомагати йому. Кутузов заснував спеціальне відомство на чолі з А.Я. Корнелі для переселення болгар і сербів у Російську імперію. На лівий берег Дунаю, завдяки допомозі цього відомства, переселилося більше 20 тисяч сімей, що рятувалися від переслідувань турків. У листі М.І. Кутузова генералу П.К. Есену 8 квітня 1811 року головнокомандуючий підкреслював необхідність допомоги переселенцям. Поштовою до масових переселень в Україну, на території Херсонської губернії і Південної Бессарабії, стало звернення М.І. Кутузова до християнського населення Болгарії від 26 квітня 1811 року, в якому говорилося, що переселенцям з правої на ліву сторону Дунаю християнам будуть надані трирічні пільги, і іммігранти будуть мати внутрішнє самоврядування¹.

В цей же час Кутузов підтримав пропозицію офіцера російської армії болгарина Дмитрія Ватікіоті про формування болгарської військової частини - Болгарського земського війська - з болгарських іммігрантів Дунайських князівств і України. Повідомляючи про своє рішення військовому

---

¹ История Молдавии: Документы и материалы.— Кишинев, 1957.— Т.2: Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П.Юшневского.— С.1.

міністру Російської імперії 6 травня 1811 року, Кутузов писав, що з числа болгар, які переселилися з-за Дунаю, багато хто висловив бажання озброїтися і діяти з російською армією. Він вважав за потрібне озброїти таких болгар для захисту лівого берега Дунаю біля Турно. На його думку, їхньому прикладу будуть наслідувати інші болгар з лівого берега Дунаю. Знаючи якості цього народу, твердого і незвичного до небезпек, Кутузов мав надію отримати від них велику користь. Наміри Кутузова підкріпили події 20 травня 1811 року. Тоді загін болгарських волонтерів у кількості 250 чоловік перейшов Дунай з метою полегшити переселення болгар на лівий берег річки. Загін зустрів переважаючі сили супротивника, вступив із ними в бій і після перемоги повернувся назад. 10 червня 1811 року Кутузов видає «Ордер» про створення «Болгарського війська». Очолював військо генерал-майор І.Н.Інзов. Болгарське військо спочатку нараховувало біля 600 чоловік і підкорялося командуванню російської армії. Командири сотень і десятків обиралися самими добровольцями. На чолі кінної сотні стояв Дмитрій Ватікіоті¹.

За героїчні дії болгарським добровольцям М.І. Кутузов неодноразово оголошував подяки, відзначаючи в донесеннях хоробрість і боєздатність Болгарського війська. У битві біля села Батин Русенської околії і при облозі міста Силістри особливо відзначився капітан Георгій Мамарчев. Особливо високо оцінював М.І.Кутузов дії команди на чолі з Д. П. Ватікіоті. Вона була сформована з болгар, які раніше жили в Силістрії. Команда налічувала 30 найвідважніших чоловік. Доповідаючи військовому міністру М.Б.Барклаю-Де-Толлі про успішний розвідувальний пошук, проведений командою Д.П.Ватікіоті, М.І.Кутузов повідомив, що «за таку відважність цих болгар» кожному з них видана грошова премія. Що

---

¹ Там же.— С.6-7.

стосується Ватікіоті, який неодноразово здійснював «подвиги хоробрості», то Кутузов клопотав про присвоєння йому чину поручика. Незабаром це прохання головнокомандуючого Дунайською армією було задоволене. У вересні 1811 року командир 4-го уральського козацького полку військовий старшина Назаров відправив три партії козаків для пошуків противника на правому березі Дунаю нижче Силістрії. В пошуку брала участь команда Ватікіоті. Козаки і болгарські добровольці без втрат захопили в полон десять турків. Про дії цього загону М.І. Кутузов 26 вересня 1811 року оголошував у наказі по армії, де висловлював вдячність як всім учасникам пошуку, так і особисто військовому старшині Назарову і поручику Ватікіоті, завдяки розважливим розпорядженням яких експедиція проведена вдало і успішно. Пізніше Д.П. Ватікіоті отримав чин штабротмістра, а після цього ротмістра кавалерії, служив у Бессарабії, був близьким другом декабриста А.П. Юшневського, генерал-інтенданта 2-ї армії, що розташувалася на півдні України¹.

Коли Кутузов у лютому 1812 року відновив військові дії і переніс їх на територію Болгарії, болгарське військо налічувало більше 2000 добровольців. Спільні бойові дії болгарських добровольців і солдат російської армії тривали недовго. На початку травня між Російською і Турецькою імперіями було підписане перемир'я, а 16 травня 1812 року укладений Бухарестський мирний договір. Новий головнокомандуючий Дунайською армією адмірал П. В. Чигаров видав наказ про розпуск Болгарського війська. Він скасував також всі привілеї, які мали болгарські добровольці за наказами і розпорядженнями Кутузова. Майже всі болгарські добровольці зі своїми сім'ями перейшли на територію Бессарабії, яка

---

¹ Кутузов М.І. Сборник документов.— М., 1953.— Т.3.— С.366, 388, 444-445, 625, 627.

відійшла за Бухарестським мирним договором до Російської імперії. Деякі болгарські загони і чети, що не входили до війська і діяли під час війни самостійно, перейшли в Сербію¹.

Після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 років на Балканах тривала національно-визвольна боротьба, за що турецькі володарі проводили каральні заходи. Болгарський революціонер Григорій Раковський писав, що це був страшний час, коли з Константинополя в Болгарію були відправлені три кати-паші, які відбирали у болгар зброю, рубали їм голови і повісили всіх болгарських старійшин і знаменитих людей в містах і найбільш відомих великих селах. Ці кати-паші, де б вони не з'являлися, пролили багато невинної крові без всякого слідства і суду тільки тому, що болгари одного віросповідання з греками, які тоді спробували повстати проти злодійського турецького уряду. Турецькі володарі силою відбирали зброю у болгар, заборонили приватне виробництво вибухових речовин².

У 1815 році колишні болгарські добровольці Болгарського війська, які проживали в Бессарабії, звернулися до російського уряду з проханням утворити козацькі формування «на правах війська Донського» і відвести під поселення території Буджака, до складу яких входили Бендерівський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти. Вони зобов'язувались захищати південні кордони Російської імперії, а від уряду просили деяких додаткових пільг. Відзначали також своє вигідне розташування поруч із Болгарією, звідки зможуть прибути співвітчизники для підкріплення. Бажання болгар вступити в Болгарське козацьке військо мотивувалося

---

¹ Ровняков А.А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Георгия Раковского. 30-е — 60-е годы XIX века.— Л.: Наука, 1980.— С.58.

² Раковски Г. Автобиография и мемоари.— София, 1925.— С.13.

передусім соціальними причинами, зокрема, прагненням визволитися від гніту заможних колоністів і поміщиків, а також від рекрутських наборів і утисків чиновників. Це прохання було вручене командуючому 2-ю армією генералу Л.Л. Беннінгсену делегацією, що спеціально прибула в Тульчин.

Перевірити стан іммігрантів було доручено А.П. Юшневському і Д.П. Ватікіоті. Об'їхавши болгарські поселення, Юшневський і Ватікіоті подали матеріал про велике бажання болгар вступити в Болгарське козацьке військо і про експлуатацію болгарських селян, колишніх добровольців, бессарабськими поміщиками. З обуренням вони відзначали, що болгари переселились в Російську імперію не для того, щоб їх позбавили волі і віддали поміщикам. Опираючись на надані матеріали Юшневського і Ватікіоті генерал Беннінгсен приймає рішення організувати Болгарське козацьке військо. Однак таке військо не було створене, тому що його утворення в прикордонному з Туреччиною Буджаці, на думку царського уряду, могло призвести до небажаних інцидентів. Приводом для відмови стало твердження, що нібито військова служба може відірвати болгар від хліборобства. Таким чином, іммігранти залишились у селянському стані, в подальшому при наданні пілґ «задунайським переселенцям», колишні козаки Болгарського війська разом з іншими переселенцями отримали статус колоністів¹.

Отже, ми можемо констатувати, що військові переселенці серби, болгари, молдавани та інші, які переселилися в другій половині XVIII століття в Південну Україну, брали участь в усіх російських війнах XVIII - XIX століття. Як наслідок - важкий економічний стан, незначний приріст населення,

---

¹ История Молдавии: Документы и материалы.— Кишинев, 1957.— Т.2: Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского.— С.6-7.

низький рівень життя. У визначенні статусу представників різних національностей України у другій половині XVIII - XIX століттях важливу роль відігравали російсько-турецькі мирні договори, в яких обумовлювались умови переселень, юридичний статус переселенців як підданих Російської імперії, а також ставлення уряду до населення підвладних територій, яке знаходилося під покровительством іншої держави, як наприклад, мусульмани в Російській імперії і християни в Османській. У мирних російсько-турецьких договорах проводилась послідовна політика закріплення Росії у Причорномор'ї та збільшення її впливу на Балканах. Одним із засобів підвищення авторитету Російської імперії серед балканських народів було надання земель для заселення і великих пільг для бажаючих переселитися до Південної України.

Виділяються три групи факторів, які впливали на процес формування поліетнічного складу населення України протягом другої половини XVIII - початку XIX століть:

По-перше, це зовнішні фактори, до яких належать політичні процеси, що відбувались у Європі та Малій Азії, найперше це військові конфлікти між чотирма державами: Кримським ханством, Річчю Посполитою, Російською та Турецькою імперіями. В наслідок війн та мирних договорів між учасниками конфліктів територія України, яка знаходилася в епіцентрі подій, була стратегічно-важливим плацдармом для всіх сторін, що боролись за домінування у Європі, особливо на Причорноморському узбережжі.

По-друге – внутрішні, які багато в чому випливають з попередньої групи, оскільки саме зовнішня політика уряду

зумовлювала ставлення держави до своїх підданих і відповідно до їх статусу на підкорених землях.

По-третє – факторів пов'язана з природньо-еволюційними процесами розвитку націй, торгово-економічними і міграційними процесами, процесами взаємопроникнення культур.

РОЗДІЛ 6

Формування нормативно-правової бази стосовно іноземних колоністів у XVIII - на початку XIX ст.

Освоєння і заселення Нижнього Подніпров'я іммігрантами почалося з кінця XVI століття, а з другої половини XVIII століття переросло в рух, що займав одну з ключових позицій у політиці Російської імперії на прикордонних територіях до 60-х років XIX століття. Переселення громад мало важливе значення для економічного, політичного і культурного розвитку Північного Причорномор'я, величезні території якого були практично не заселені через небезпеку військового вторгнення з боку Речі Посполитої і Османської імперії, а також постійних нападів татарських орд, що кочували в південних степах. Політика прихильного ставлення царської влади до переселенців веде свій початок ще з часу Петра I, який розпочав творення плацдарму для подальшого захоплення Балканського півострова. Стратегічною метою імперії був вихід до Середземномор'я.

Але справжня законодавча база стосовно іноземних підданих почала формуватись під час правління Катерини II. Відразу підкреслимо, що серед іммігрантів, які оселялись на українських землях виділяється на дві найбільш чисельні групи: по-перше, це переселенці з країн Балканського півострова і Подунав'я, так звані “задунайські переселенці” і, по-друге - переселенці з країн Західної Європи, так звані “іноземні колоністи”. Ці дві групи однаково складались з закордонних переселенців, після переселення ставали підданими Російської імперії, але вони мали ряд відмінностей

у своєму правовому статусі як з місцевим населенням, так і між собою.

Кількість громад, що переселяються в Україну, збільшується після видання Маніфесту Катерини II (1762-1769) від 4 грудня 1762 року “О позволении иностранцам выходить и селиться в России и о свободном возвращении в свое отечество русских людей, бежавших за границу”, який узаконив привілеї іммігрантів. Але відразу підкреслимо, що Маніфест і інші законодавчі акти були спрямовані перш за все на те щоб привернути для переселення до Російської імперії заможних господарів з Західної Європи. Саме для них російські законодавці випрацьовували сталу систему пільг і привілеїв, тоді як для представників слов'янських народів обіцянки пільг у другій половині XVIII століття носили більше декларативний характер, хоч вони також підпадали під дію маніфестів і указів уряду. Сенатський указі від 9 червня 1763 року “О позволении иностранцам, выходящим в Россию, строить и содержать по их законам церкви в тех местах, где они селиться пожелают” мав на меті посилення переселенського руху армянських купців та ремісників, яких уряд вважав дуже корисними для росту економічного благоустрою краю¹.

Докладні умови переселення “всіх бажаючих” були опубліковані в Маніфесте “О позволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях, они пожелают, и о дарованных им правах” від 22 липня 1763 року (Додаток А). В його 10-ти пунктах з безліччю підрозділів викладалися пільги, що надавались російським урядом іноземним колоністам “завдяки тієї користі, яку держава буде мати”. В Маніфесті 1763 року обумовлювались умови переселення. Всім іноземцям було дозволено переселятися за

---

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб., 1830.— Т.XVI.— С.126-127, 287-288.

бажанням у будь-яку губернію. Для цього іммігрантам потрібно було з'явитися в «Канцелярію опікунства іноземців», а також до будь-якого губернатора прикордонної губернії. Ті, що не мали коштів для переселення, повинні були звернутися до міністрів і послів за кордоном, де їм негайно повинні були дати гроші на витрати по переселенню і відправити до Російської імперії. На кордоні переселенці не платили мито за ті предмети, які вони провозили для своїх потреб.

Іммігрантам надавалися права і пільги. Вони могли відправляти богослужіння вільно, за своїми обрядами і сповідувати свою релігію. іммігранти не повинні були платити жодних податків у скарбницю і не виконувати будь-яких звичайних або надзвичайних служб. Всі іноземні іммігранти назавжди звільнялися від обов'язкової військової і громадянської служб. Якщо ж хтось з іммігрантів побажав би, щоб йому були надані й інші пільги, не зазначені в Маніфесті, то він міг звернутися в «Канцелярію опікунства іноземців», де особисто або письмово дізнатися, чи можливе задоволення бажань.

Для тих, що переселялись зі своїми сім'ями на незаселені і необроблені землі, надавалися пільги на 30 років. Для тих, що переселилися в міста, - пільги на 5 років. Всім іммігрантам надавалась допомога грошима, худобою, матеріалами для будівництва, насінням, знаряддями праці та іншим. Ті, які переселялись цілими колоніями, могли мати внутрішнє самоврядування¹.

На основі імператорських указів був розроблений пакет законодавчих актів, до якого ввійшли такі документи: імений «Об учреждении Канцелярии Опекунства иностранных» від 22 липня 1763 року, «Инструкция Канцелярии Опекунства

---

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб., 1830.— Т.XVI.— С.313-316.

иностранных об обязанностях ес при выходе в Россию и поселении иностранцев» від 22 липня 1763 року, «височайше затверджена» доповідь Сенату від 19 травня 1764 року «О размежевании земель, назначенных для поселения выезжающих иностранцев», «височайше затверджений» доклад Сенату від 13 квітня 1764 року «О принятии в Коллегии Иностранных дел и ес Конторе прошений от иностранцев; о даче на свободное в России жительство и на проезд в разные места указов на простой бумаге и без платежа положенных печатных пошлин», «височайше затверджена» доповідь президента Канцелярії опікунства іноземців графа Орлова від 28 вересня 1764 року «О невзыскании пошлин с привозимых иностранными колонистами товаров на сумму не свыше 300 рублей», «височайше затверджена» доповідь президента Канцелярії опікунства іноземців графа Орлова від 3 жовтня 1764 року «О невыдавании денег вперед вызывателям иностранцев для поселения, без поручительства». Була розроблена також і форма, за якою заключались договори з викликаючими на поселення до Російської імперії іноземцями, 17 листопада 1764 року ця форма була «височайше затверджена»¹.

Для підтвердження прав іноземців, що переселялись в Україну, в 1764 році був розроблений “План про роздачу в Новоросійській губернії земель до їхнього заселення”(Додаток Б). Згідно з цим “Планом” та іншими урядовими указами в Новоросії дозволялось селитися людям всякого звання, однак головною метою уряду було переселення заможних господарів.

У «Плані» описуються умови, права і пільги іммігрантів. До переселення в Російську імперію і до оселення на

---

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб., 1830.— Т.XVI.— С.212-216, 316-317, 648-655, 708-709, 915-916, 924-965, 965-968.

державних землях допускалися винятково гарні землероби, виноградарі, шовководи, скотарі, особливо вівчарі, а також сільські ремісники. До переселення нікого не підговорювали і не схиляли, а також не призначали для цього, як було раніше, особливих комісарів. З тих, які бажали переселитися, утворювалися партії від 20 до 30 сімей, з їхнього середовища на час переїзду призначали старшину. Місії не давали іммігрантам жодних позичок і платили тільки за судна або підводи.

Всіх, хто прибував, спрямовували на поселення в Новоросійський край, розміщуючи їхні колонії, по можливості, ближче до портових міст - Одеси і Феодосії. Колоністам були надані пільги на 10 років; після закінчення цього терміну поселенці обкладалися поземельним податком на подальші 10 років, від 15 до 20 копійок за десятину, а після цього зрівнювались з тим, який взагалі в тому місці платять інші поселяни, оселені на державних землях.

Державні повинності колоністи зобов'язувалися нести після закінчення пільг нарівні з тими російськими підданими, між якими вони оселені, виключаючи повинності: рекрутську і військових постойів, від яких вони вільні назавжди за Маніфестом 1763 року. Іммігрантам видавалися кормові з дня прибуття в Російську імперію по 10 копійок дорослим і по 6 копійок дітям, а з дня прибуття на місце, до першого власного врожаю, від 5 до 10 копійок кожній людині, судячи по ціні життєвих припасів на будівництво будинків, покупку худоби і взагалі господарське обзаведення - до 300 карбованців на родину. Ці гроші сплачувались після закінчення пільгових років у наступні 10 років. Для надання всіляких пільг і захисту колоністів вони перепоручались «Канцелярії опікунства іноземців»¹.

---

¹ Клаус А.М. Наши колонии. Опыты и материалы по истории

Користь від переселення іноземців у Російську імперію, на думку уряду, була в тому, що:

1). після закінчення пільгових років уряд буде отримувати поземельні податки;

2). країна звільниться від татарських нападів, завдяки тому що іммігранти будуть допомагати урядовим силам;

3). буде попереджена можливість створення гайдамацьких загонів, на напади яких часто скаржаться сусідні держави;

4). неможливі українські мешканці утримаються від втечі у володіння запорізьких козаків;

5). будуть нанесені збитки прусському королю в прибутках та в постачанні війська новобранцями.

Як бачимо, виклик колоністів обумовлювався комплексом зовнішньополітичних і внутрішніх завдань царського уряду.

Отже в результаті постійного вдосконалення законодавства Російської імперії у ставленні до іммігрантів в 60-х роках XVIII століття відбувається ряд переселень невеликих громад в Україну. В 1764 році 28 болгар оселилося на землях Києво-Братського монастиря, отримавши відповідно з вищезазначеними законодавчими актами статус «іноземних поселян», в якому вони перебували до 1800 року, аж до переведення в розряд державних селян їм давали 15 десятин оподаткованої землі на людину. В 1765 році 38 болгар з села Богданів Діл, розташованого поблизу Софії, втекли від утисків і насильства «бусурманського», прибули до Києва і оселилися на його околиці в селі Борщагівці біля болгар - переселенців 1764 року, де зайнялися городництвом і ремеслами¹.

иностранный колонизации в России.— Вып.1.— СПб, 1869.— С.20-21.

¹ Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / Составлен под руководством Каппена П.— СПб., 1861.— С.60.

Росте кількість сіл і хуторів і на колишніх землях Новосербії і Новослобідського полку. В 1765 році сотник слободи Добрянка Табанець створив хутір на річці Вільшанці. Збільшується і кількість переселенців на запорізьких землях, чому сприяв виданий Сенатом «Наказ виборним Війська Запорізького в комісії Проекту Нового уложення» від 23 липня 1767 року, в 8 пункті якого говорилося, що до Війська Запорозького приймалися представники різних націй[152]¹. Список торговців Ніжина, складений в 1769 році, в якому вказані прізвища і місце народження купців, свідчить про те, що в цей час більшість торговців Ніжинської купецької колонії складала греки і болгари².

З метою швидкого заселення Південної України після укладання Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року, в результаті якого Росія отримала землі між Дніпром і Бугом та вихід до Чорного моря, видається відповідно до “Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель” 1764 року, “Указу про комплектування гусарських і пікінерських полків 1776 року” та інших правових актів переселенці за допомогою надання різних пільг приверталися для поселення в Новоросії.

Кючук-Кайнарджийський договір 10 липня 1774 року сприяв переселенню сільських громад з країн Балканського півострова і Подунав'я на Українські землі (Додаток В). В договорі визначались умови переселення. Сім'ям, які бажали залишити свою вітчизну і переселитися в інші місця, був дозволений вільний виїзд зі всім майном. Щоб ці сім'ї могли владнати справи, їм був даний річний строк для вільного переселення, рахуючи від дня розміну трактату. З іммігрантів

---

¹ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого Архива.— Одесса, 1885.— Ч.1.— С.60.

² Биография дружбы. Историко-литературный альманах.— М.: Прогресс, 1984.— С.33.

не вимагалася і не стягувалася ніяка грошова або інша сума за старі рахунки, якого б походження вона не була. З них також не вимагалася жодна контрибуція або плата за весь військовий час і за великі їх страждання і розорення, пережиті протягом війни, і ще на два роки вперед, вважаючи із дня розміну трактату. Жителі різних національностей і соціального стану з територій, що поверталися Османській імперії, які перебували на службі у російській армії і бажали понад даний їм річний термін переселитись до Російської імперії, могли зі своїми сім'ями і зі своїм майном відійти разом з російськими військами. Уряд Османської імперії зобов'язувався нічим не перешкоджати переселенню¹.

Пункти Кючук-Кайнарджийського мирного договору узаконили переселення громад в Україну, яке відбулося під час війни, в тому числі і великої болгарської громади (400 сімей) з села Алфатар (Флатар) Силістрійського округу у 1773-1774 роках. Територія, що знаходилась поблизу Силістрії, була ареною головних бойових дій війни 1768-1774 років. Побоюючись репресій з боку турецької адміністрації за допомогу російській армії, представники алфатарської громади звернулися у 1773 році до головнокомандуючого російськими військами графа П.О. Румянцева. Румянцев їх прийняв, і після бесіди доручив майору Штиричу з 72-ма гусарами провести болгар від берегів Дунаю до фортеці Святої Єлизавети. Прибувши туди восени, вони були розміщені на зиму в селах сербського гусарського полку: Дмитрівці, Аджамці і Диковці. Навесні 1774 року граф П.О.Румянцев прибув у місто Кременчуг, де, після наради з місцевим начальством, в якій брали участь представники від алфатарської громади, було вирішено розселити болгар у вибраному ними болгарському

---

¹ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. Его подготовка и заключение.— М., 1955.— С.354, 355, 357.

селищі Вільшанка та інших навколишніх болгарських селах, населення яких до того часу значно зменшилось внаслідок війни. Після переходу болгар у 1773 році і зимування в місцевостях біля Єлизаветграду, в 1774 році головнокомандуючий армією граф Румянцев надав їм право вибрати собі місце для поселення на землях, відведених колишнім вихідцям з Османської імперії. Таким чином, болгари відразу ж після переходу поселились на вибраному ними урочищі при річці Синюсі. В 1774 році до Вільшанки була перевезена трьохкупольна дерев'яна церква в ім'я святого Іоана Милостивого - покровителя болгарських іммігрантів, побудована в Київській або Подільській губернії. Дозвіл на її будівництво вільшанці отримали у 1772 році, але будівництво було розпочате в 1773 році. Керував перевозом церкви Христофор Степанов.

Про появу однієї з частин громади з села Алфатар у Вільшанці доповідав отаман Калніболотського куреня Антон Білий у Рапорті від 16 липня 1774 року¹ кошовому отаману Низового Запорізького Війська Петру Івановичу Калнишевському (1762-1775) (Додаток Д). Отаману Калніболотського куреня Антону Білому було дане розпорядження просуватись лівим берегом Синюхи, а після цього стати в гирлі Чорного Ташлика, де була Калмазова слобода, і робити роз'їзди вверх Синюхи і Ташликом вище Чорного Ташлика над Синюхою верст в дві. Виконанню цих завдань перешкождали команди відставного гусарського майора Ставровського, які стали по бродях вище Катеринського шанця по річці Синюсі до «Грузької установи» і які скрізь караулили людей, що їхали з земель, підлеглих Війську Запорізькому Низовому, щоб ані під яким приводом

---

¹ За новим стилем.

до Польської області¹ і звідти не проїжджали. За чотири тижні до прибуття запорожців, в слободу Маслово прийшло на поселення більше ста сімей болгар. Вони оселилися там, де були сінокосні луки по Чорному Ташлику і в інших місцях. Болгари і Молдавського полку молдавани, які оселились на Синєбродському броді² скошили по річках сіно і очерет. Накошене в Чорному Ташлику сіно чотирма чоловіками, які прийшли на поселення з Калмазової слободи і були розігнані військовим есаулом Степаном Голехом, болгари з дозволу капітана Ісаєва забрали і косити більше не пускали. Тому, на думку Антона Білого, якщо козаки будуть зимувати у цій місцевості, то їм нічим буде годувти коней. Для збору посіяного в Калмазовій різними людьми збіжжя був надісланий від полковника Зверєва вахмістр³.

Болгарам, які прийшли до Вільшанки і в сусідні села у 1774 році, надавались ті ж права і пільги, визначені в Маніфесті Катерини II, що й всім іншим “вихідцям із Болгарії”. Внаслідок переселень середини - другої половини XVIII століття у Вільшанці мешкали вихідці з-під Рушука, Відіна, Силістри і з Добруджи. Частина населення Вільшанки ще в кінці XIX століття називалась «добруджанами». Болгари, які переселились в Україну раніше 1750-х років, не включались в число тих, що мали право на пільги, як і інші корінні жителі Причорноморських степів.

У 1776 році до Південної України переселяється значна громада албанців. Вони, як і інші переселенці потрапили під юрисдикцію Канцелярії опікунства іноземців, але значну допомогу для розміщення та обзаведення господарством надала місцева адміністрація, про це свідчать такі документи,

---

¹ В Правобережну Україну, що входила до складу Речі Посполитої.

² Зараз село Синюшний Брід.

³ Центральний державний історичний архів України.— Ф.229: Архів Коша Нової Запорізької Січі.— Оп.1.— Спр.343.— Арк.30-30 зв.

як указ Катерини II князю Г.О.Потьомкіну від 22 липня 1776 року, «Ордер азовському губернатору Черткову» 31 липня 1776 року князя Г.О.Потьомкіна, «Ордер азовському губернатору Черткову» від 12 жовтня 1776 року князя Г.О. Потьомкіна та інші¹.

Переселення з Криму розпочалось з 1778 року, саме тоді був дозволений переїзд з Криму грекам, молдаванам і грузинам. Їм були надані землі біля річок Кальміус, Мокрі Яли та Берда, де вони й заснували 24 поселення і місто Маріуполь. На основі цих поселень і був створений особливий Маріупольський грецький округ. Усього греків та вірменів переселилось більше 30 тисяч чоловік. У 70-х роках XVIII століття з Криму до Приазов'я було переселено біля 18 тисяч греків. Малоймовірно, щоб греки, що жили в Криму, були прямими нащадками давньогрецьких колоністів Чорноморського узбережжя VI століття до нашої ери. Між Грецією і Кримом здавна існували тісні зв'язки, що не послаблялись аж до XIX століття. Крім того, в різні історичні періоди (особливо в XV-XVII століттях) проводилося масове виселення греків з Турції в межі Кримського ханства. Найбільш вірогідно, що грецьке населення Криму формувалось протягом тривалого часу.

Переселення греків проводилося царським урядом за домовленістю з кримським ханом з метою засвоєння пустинних південних земель і заселення їх «одновірцями», якими були кримські християни - греки, вірмени, «волохи», грузини та інші. У 1778 році греки були розміщені в районі Новомосковська². Однак грецький митрополит Ігнатій рішуче

---

¹ Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького.— Ф.: Азовская губернская канцелярия 1775-1776.— Спр.215.— Док.№30839.— Арк.1.; Док.№1289.— Арк.118.; Спр.147.— Док.№29882.— Арк.145.

² Сучасна Дніпропетровська область.

чинив опір цьому, посиляючись на близьке сусідство російських епархій. В цьому знайшло свій прояв прагнення церкви до збереження національної ізольованості. В 1779 році грузини, переселені разом з греками, вірменами і волохами з Криму, заснували компактне поселення в Приазов'ї - село Старо-Ігнатовку (219 чоловік)¹.

З самого початку оселені в Приазов'ї греки за мовою складали дві групи: греки-елліни² і греки-татари³. Те, що частина греків говорила мовою, близькою до татарської, зумовлене характером їхнього багатовікового розселення в Криму спільно з татарами. В топоніміці ряду грецьких поселень Приазов'я збереглися кримські назви. Так, поселення Урзуф⁴ було утворене іммігрантами з сіл Гурзуфа і Кизилташа, селище Ялта - з Кримської Ялти, Верхньої Аутки та інші. Греки-елліни⁵ заснували місто Маріуполь і села поблизу нього: Сартана, Чермалик, Каракуба, Стила, Волноваха, Константинопіль, Янисіль, Чердакли, Ялта і Урзуф; греки-татари - села: Старий Крим, Карань, Ласпи, Бешево, Богатир, Улакли, Камара, Старий Керменчик, Новий Керменчик, Мангуш. Часом поруч із ними виникали й інші населені пункти.

Греки складали значний відсоток міських жителів України. Займалися вони здебільшого ремеслами і торгівлею. В Києві і Ніжині у грецьких прихожан були свої церкви. Маріупольський повіт на той час включав у себе Таганрог і Нахичевань, у 80-х роках займав у Новоросії перше місце за кількістю міського населення. Найбільший відсоток серед

---

¹ Списки населенных мест по сведениям 1854 года.— СПб., 1863.— Т. XIII: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством.— С. 20.

² Новогрецький діалект.

³ Тюркська мовна група.

⁴ Зараз Приморське.

⁵ Самоназва — "румеї".

купців, мішан і цехових у цьому повіті склали греки. Великі грецькі громади були в Херсонській губернії - в Єлизаветграді (біля 100 чоловік до кінця XVIII століття), Херсоні, Миколаєві, а також в Південній Бессарабії - Ізмаїлі, Килії, Акермані і Рені. Чисельність греків у Буджаці зросла з приєднанням Бессарабії. В 1820 році в Ізмаїлі їх вже налічувалось 369 чоловік¹.

Новим поштовхом для переселення в південні райони України стало включення до складу Російської імперії у 1783 році Кримського Ханства і південноукраїнських земель в межиріччі Бугу і Дністра, що внесло деякі корективи в господарські і стратегічні завдання царського уряду. Так, за указом 1784 року перестали вважатися захисними поселення Української лінії і Бузько-козацького війська. Замість пікінерських і гусарських полків утворюється легка регулярна кіннота. Значна частина населення, звільнившись від військових обов'язків, частково або повністю перетворюється у звичайних селян. На перший план висуваються завдання господарського значення. Отже, основними мотивами переселень царським урядом іноземних колоністів був захист і освоєння захоплених земель².

Албанці в Україні розселені в декількох етнічно змішаних селах. Вони є нащадками давніх іммігрантів у Добруджу з Албанії. Говорять албанці, головним чином, рідною мовою, яка з часу їхнього переселення значно змінилася. В 1784 році в Крим прибула значна партія албанців з Молдавії (2353 чоловіки). Уряд вважав за потрібне включити їх до складу албанського війська. Однак, схильності до військової служби

---

¹ Теохаріди Т.Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII — початку XIX ст. / Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Одеса, 1930. — Ч.4-5. — С.12-40.

² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К.: Либідь, 1992. — Т.2: До середини XVII століття. — С.275-277.

вони не виявляли і просили дозволити мешкати в Криму як вільним поселенцям¹.

Права і пільги переселенців до України підтверджувалися в Маніфесті 1785 року, що запрошував іноземців переселитися в Російську імперію. У Херсонському державному архіві зберігаються «Прошення» сербських і болгарських офіцерів щодо надання земель для їх заселення, які відносяться до 1775-1783 років, це «Укази Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель полковнику Далматского гусарского полка Стойкова. План дачи Стойкова. Описи документальних матеріалів, переданих из архива Вознесенской и Екатеринославской межевых экспедиций», «Доношения и рапорта офицеров об отводе земель на территории бывшей Запорожской Сечи», «Указы Новороссийской Губернской комиссии, об отводе земли офицерам», «Указы Новороссийской Губернской комиссии, рапорта межевщиков и билеты на право владения землей». Якщо земля не заселялась, її відбирали, як, наприклад, у прапорщика Войкова, який мав 1400 десятин землі у Добрянському окрузі, що була відведена 17 жовтня 1777 року, а відібрана в 1783 році. Досить часто виникали суперечки між державними селянами і поміщиками. Якщо переселенці селились на незаселених землях і між ними та володарями цих земель виникала конфронтація, як, наприклад, у випадку, коли велика громада албанців поселила на незаселені землі поміщика Ржевського, тоді уряд надавав поміщику інші землі, залишаючи заселені переселенцям. Постійно видавались накази не перешкоджати переселенцям, а надавати їм всіляку допомогу. Ці переселенські процеси продовжувались і на початку ХІХ століття. Про участь переселенців у торгово-економічних зв'язках свідчать «Дані і

---

¹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).- К.: Наук. думка, 1975.— С.53.

рапорта начальника дубосарського сухопутного карантину про прибулих із-за кордону»¹.

На кінець XVIII століття кількість молдавських сіл у межиріччі Дністра і Бугу, а також на Правобережній Україні значно збільшилася, передусім, за рахунок молдаванів, які втекли від турецького гніту. Цьому сприяла і та обставина, що молдавські бояри і чиновники у визволених від турків районах одержували величезні земельні володіння, які заселялися селянами. Так, у 1792 році царський уряд виділив молдавським боярам тільки в Тираспольському і Ананьєвському повітах 260 тисяч десятин землі. В цих районах за декілька років утворилося багато сіл і хуторів, в яких селилися головним чином молдавські і українські селяни.

Відомо також, що молдавани після війни 1787-1791 років селилися на Дніпрі в районі Хортиці. В наступні роки у зв'язку з активною колонізацією Новоросії українцями та іншими народами відсоток молдаванів помітно знижується. Однак у деяких районах колишньої Очаківської області: Єлизаветградському, Ольвіопольському повітах він залишався високим. У 1882 році, займаючи друге місце за чисельністю в Єлизаветградському повіті-43781 (11,3%), вони склали понад 23% колишніх військових поселенців і 19,9% державних селян. Молдавські села на Україні тягнулися з заходу на схід від Бугу до Сіверського Дінця. Ці поселення називалися «ротами»².

---

¹ Державний архів Херсонської області.— Ф.14: Херсонская (Новороссийская) губернская чертежная г.Херсон.— Оп.1.— Спр.88: Указы Новороссийской Губернской комиссии о состоянии межевания по губернии. Сведения оботведенных землях по Ольвиопольскому уезду. 15.07.1781-11.03.1783.— Арк.1-71.

² Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).— К.: Наук. думка, 1975.— С.48-49.

Формування поліетнічного складу населення на території сучасної України тісно пов'язане з першими спробами правового регулювання етносоціальних процесів на українських землях різними державними утвореннями. Російсько-турецькі війни XVIII — XIX ст. стали причиною масових переселень представників народів Балканського півострова і Подунав'я та заснування військових округів у Південній Україні, а підписані за їх результатами договори стали правовою основою цього процесу.

РОЗДІЛ 7

Правова регламентація переселень західноєвропейських колоністів на територію України

Перші колонії західноєвропейських колоністів, серед яких більшість складали німці, були засновані в Чернігівській губернії. Порівняно з іншими іноземними поселенцями німці перебували в привілейованому становищі. Вони отримали великі земельні ділянки, значні грошові кошти для господарських робіт і будівництва житла, на 50 років звільнялись від податків і повинностей і назавжди - від рекрутчини та інших державних служб.

У 1766 році в Борзенському повіті в районі Білої Вежі німецькими переселенцями було засновано шість невеликих поселень на колоністських правах. У 70-80-х роках ХІХ століття в селі Вішенки на поміщицьких землях, у маєтку графа П. Румянцева, були поселені меноніти - вихідці з Валахії, Угорщини і Богемії. Це була перша менонітська колонія в Російській імперії. В 1792 році виникає колонія під назвою Хрещатик у Роменському повіті. Внаслідок особливих пільгових умов, наданих царським урядом німецьким колоністам, кількість заснованих ними колоній швидко зростала, особливо в південних областях України. З 1788 року розпочинається і переселення німців та голландців католицького, лютеранського і менонітського віросповідання. Декілька сотень західноєвропейських колоністів, наприклад мешканці Данцига, поселяються в Єлизаветградському повіті, Тавричній і Катеринославській губерніях. Найбільші поселення виникають у Верхньодніпровському, Катеринославському, Олександрівському і Новомосковському

повітах Катеринославської губернії. В 1790 році виникає 8 великих колоній менонітів у Хортицькому окрузі[93]¹.

На початку XIX століття ці колоністи в Катеринославській губернії проживали вже більше, як в 50 колоніях, які знаходились у Катеринославському, Олександрівському, Маріупольському і Новомосковському повітах. Для управління колоніями були створені три округи: Хортицький і Маріупольський колоністський та Маріупольський меноністський. Для головного ж контролю за всіма колоніями була створена особлива «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців»².

Найбільш організована, достатньо масова переселенська хвиля іноземних колоністів розпочалась з кінця 80-х років XVIII століття, коли уряд Катерини II у 1786 році запросив до Росії пруських менонітів. Меноніти - це сектанти-анабаптисти голландського походження. Секта менонітів свою назву отримала від прізвища свого теоретика та керівника голландця Мено Сімонса. Суть його вчення у тому, що його послідовники досить тісно пов'язували «церковне і громадське благочиння з громадським упорядкуванням», опираючись на тексти Святого Письма. Причому духовна влада, за їх вченням, цілком відокремлювалась від влади цивільної, а їх сімейно-цивільне право, маючи в основі все той же принцип «рівноправності», дуже близько, якщо не повністю, збігалось з християнським ідеалом.

Меноніти на батьківщині займалися виключно землеробством. Вони мали молитовні будинки, але не мали духовенства. І коли російський уряд пообіцяв менонітам волю

---

¹ Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / Составлен под руководством Каппена П.— СПб., 1861.— С.60.

² Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1899 год.— Екатеринослав, 1889.— С. 59.

у відправі їх релігійних вірувань, вони відразу погодились на його запрошення. Меноніти добились суттєвих пільг та привілеїв, причому таких, яких слов'янські переселенці не мали. Ці пільги стосувались не тільки релігійних, але й економічних питань. На 10 років переселенці звільнялись від усяких податків, у тому числі і від «постойної» та «підводної» повинності, за винятком «проходження команд». Вони звільнялись і від рекрутської повинності. Відомий такий факт, що коли менонітам, які переселились у Таврійську губернію, було запропоновано виконати військову повинність, вони відразу зібрались і переселились до Америки. Серед економічних прерогатив однією з найважливіших було надання кожній сім'ї земельного наділу з 65 десятин із 10 річною пільгою. Лише після закінчення цього строку меноніти зобов'язані були виплачувати казні по 15 копійок з десятини, кожна сім'я через 5 місяців після прибуття до Риги одержувала на обзаведення 500 карбованців. Безвідсоткова позика видавалась на 3 роки. Для будування будинків і млинів надавався ліс, кожен отримував по 6 жернових каменів. Для початку колоністам виділялося також зерно для засіву, хоч і з умовою повернення «з часом». За вимогами переїзду колоністам оплачувалася дорога та утримання під час переселення. Сума була незначною (12 копійок в день), але, очевидно, її вистачало¹.

Колоністи-меноніти з'явилися на лівому березі Дніпра між річкою Конкою та сучасною Каховкою ще у 1788 році. Але там вони не затримались, визначивши землі Херсонської губернії непридатними для землеробства, і за дозволом Потьомкіна

---

¹ Карагодін А.І. Из истории заселения юга Украины немецкими колонистами (XVIII-XIX вв.) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории) сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин.— Запорожье, 1992.— Вып.1.— С.17-19.

перейшли вище по Дніпру на землі знищеної Запорозької Січі у районі острова Хортиці та навколишні місцевості на території Катеринославської губернії. Швидше всього незаплановані пересування у межах Росії і пояснюють ті обставини, що час виникнення перших менонітських колоній у Приазов'ї відноситься до 1790 року, хоча прибули вони сюди у 1789 році. А у 1787 році виникла лише одна колонія у Єлизаветградському повіті Херсонської губернії - Данцигська. За даними 16 ревізії 1811 року у ній мешкала 41 родина¹.

Перша група менонітів, яка виїхала з Пруссії, нараховувала 228 сімей. Ці переселенці і заснували у 1790 році недалеко від міста Олександрівська² у межах Катеринославського повіту 8 колоній, серед них Хортицьку³, Розенталь⁴, Ейнлаге⁵. Нова хвиля німецьких переселенців належить до 90-х років XVIII століття. Саме у цей час 17 сімей менонітів заснували селище Шенвізе у Павлоградському повіті⁶ на річці Мокрій Московці⁷ у середині XVIII століття у Шенвізе вже мешкало 293 чоловіки. У Новомосковському повіті в 1797 році з'явилась колонія Кронсгартен, у якій спочатку оселилось 15 сімей менонітів.

Перед заселенням Бердянського та Мелітопольського повітів німецькі депутати Циглер та Шуртер клопотали перед Олександром I про дозвіл зайняти ряд земель у

---

¹ Карагодин А.И. Из истории заселения юга Украины немецкими колонистами (XVIII-XIX вв.) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории) сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин.— Запорожье, 1992.— Вып.1.— С.27-28.

² Сучасне Запоріжжя.

³ Сучасна Верхня Хортиця.

⁴ Канцерівка.

⁵ Кічкас.

⁶ Пізніше — Олександрівському.

⁷ На території сучасного Запоріжжя.

Новоросійському краї на тих самих підставах, що і їх співвітчизники у XVIII столітті. Їх прохання були задоволені: для організації переселення уряд виділив 20 тисяч карбованців, а градоначальнику Одеси¹ Є.І. Рішельє було наказано розселяти німецьких колоністів, які прибували, на околиці Одеси та в інші міста трьох південних губерній: Катеринославської, Таврійської та Херсонської. Видані з цього приводу укази підтвердили права та пільги колоністів. Разом з цим у політиці уряду виявились і нові тенденції: він стає на шлях відбору нових громадян Російської імперії. Так, указ 1804 року вносить суттєві доповнення в діюче законодавство: переселятись дозволялось таким особам, які могли служити прикладом у землеробстві і ремеслах. Але і цього при нових умовах виявилось мало. Переселенцям неохідно було бути ще й добрими господарями, причому кожний дорослий чоловік повинен був вивезти з собою у наявному капіталі або товарі не менше 300 гульденів. Послідовно вводились кількісні обмеження (200 родин на рік) та матеріальні - тепер уряд брав на себе витрати тільки по доставці колоністів на нові місця. Але пільга 300 крбованців залишилась, хоча і з поверненням через 10 років. Усі колоністи отримували по 60 - 65 десятин.

Саме з початку XIX століття кількість Хортицьких колоній зросла до 12. У цих 12 колоніях налічувалось 1052 чоловіки. У 1803 році з'явились колонії Бурвальде² та Нижня Хортиця. У XIX столітті почалось інтенсивне освоєвання німецькими колоністами степів Таврійської губернії та частково території Херсощини. У 1804-1806 році виникли німецькі колонії у Херсонському та Тerasпільському повітах Херсонської губернії. Велика група колоній у повітах Херсонської губернії була утворена в 1808- 1809 роках: Страсбург, Баден, Мюнхен

---

¹ З 1805 року — генерал-губернатор.

² Бабурка.

Ці найменування німецьких колоній говорять самі за себе, чітко відображаючи ті місцевості Німеччини, звідки йшли переселення¹.

У Мелітопольській та Бердянській повіти Таврійської губернії одночасно переселялися меноніти, лютерани і католики, наприклад з Бадена, міст Баварії та інших міст Німеччини. Поселення нових мешканців виникали по обидва боки річки Молочної. На лівому березі були розташовані менонітські села, на правому - будували свої села католики та лютерани. У 1806 році тут було побудовано 18 менонітських та 18 колоністських сіл. У 1808 - 1809 роках німецькі переселенці заснували у Мелітопольському повіті 9 колоній, а у 1810 році - 1 колонію на території майбутнього Бердянського повіту. У 1820 році переселення іноземних колоністів було припинено.

Виникнення нових німецьких колоній відбувалося за рахунок розселення мешканців старих колоній, які не мали необхідних земельних угідь. Населення старих колоній зростало за рахунок природного приросту. Звичайно, виселялись безземельні колоністські родини, як правило, це були молоді родини. А їх було немало вже в середині XIX століття. Після 1861 року, в умовах розпродажу поміщицьких господарств та їх володінь, почалось масове скуповування поміщицьких земель та просування німецьких колоністів Хортицького округу на схід Олександрівського повіту. Ці процеси розпочались у другій чверті XIX століття.

В результаті таких пересувань виникло два нових німецьких округи: Маріупольський колоністський та

---

¹ Карагодин А.И. Из истории заселения юга Украины немецкими колонистами (XVIII-XIX вв.) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории) сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин.— Запорожье, 1992.— Вып.1.— С.36.

Маріупольський меноністський. Кінець календарного року був таким строком, коли відбувалося відокремлення з старих колоній нових родин, які не мали свого господарства. Припускалось і адміністративне, насильницьке виділення на куплені або орендовані землі. Тим більше, що в інші місяці виділялись буквально одиниці. В кожному населеному пункті німецьких колоністів населення було набагато менше, ніж у російських та українських селах. До того ж з цього приводу в колоністів існували особливі правила, якими регулювались навіть кількісні показники населеності кожного селища. Так, правилами передбачалось у кожному селищі певне число господарів - сімей, а саме від 20 до 22. І якщо число родин добавиться хоча б однією, то потрібно було засновувати нову колонію.

За розпорядженням місцевого начальства, а такими були глядачі округів, підпорядковані спеціальному кабінету по південних колоніях, землемір виділяв місце для нового селища, на якому і жила спочатку родина хутором, потім приєднувались інші. Саме тому в багатьох округах відстань між селищами була однаковою. Спочатку нові села виникали на землях старих колоній, а потім на куплених та орендованих¹.

З приєднанням Бессарабії в 1814 році з Варшавського герцогства в Буджак переселяється значне число поляків, які склали разом з переважаючими по чисельності німецькими колоністами поселення так званих варшавських іммігрантів, зокрема село Католицьке. Великі колонії так званих

---

¹ Карагодин А.И. Немецкие колонии на юге Украины (этнографические заметки) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории) сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин.— Запорожье, 1992.— Вып.1.— С.48-72.

варшавських переселенців, засновані в першій чверті XIX століття на півдні Бессарабії, можна назвати німецькими, тільки виходячи з чисельної переваги німців.

Згодом колонії варшавських переселенців поповнилися вихідцями з Південної Німеччини і західноєвропейськими сектантами. З 1803 року утворюються великі колонії в повітах Херсонської губернії, які безпосередньо примикали до Буджака. Населяли їх німці, поляки, угорці, французи і інші. Колонії в Бессарабії були названі на честь перемоги російської армії над Наполеоном: Тарутіно, Бородіно, Малоярославець тощо. На початку XIX століття утворилися великі колонії в Херсонській губернії в районі Каховки, в Криму. Якщо в 70-х роках XVIII століття у Новоросії не було німецьких колоністів, то у 1857 році вони вже склали 3.25% населення. Найбільше їх налічувалося в Одеському повіті (19.8%), Катеринославському (9.6%) і Мелітопольському (20.4%). Наприклад, до колонії Юзефсталь на Дніпрі в 1801 році була спрямована велика група швабів, які до цього були переведені австрійським урядом до Галіції, а звідти бігли до Волинської губернії¹.

З інших західноєвропейських колоністів можна назвати шведів і швейцарців. Шведи, переселенці з острова Даго, заснували разом з фіннами у 1782 році в районі Берислава село Старошведське. Після російсько-шведської війни 1788-1790 років сюди було переселено кілька десятків шведських військовополонених. У 20-х роках XIX століття тут оселилися колишні учасники російсько-німецького легіону, що воювали проти наполеонівських військ у складі російської армії. Франко-швейцарці, значною мірою політичні іммігранти, ще в 20-х роках XIX століття заснували колонію Шабо в Буджаці, на узбережжі Дністра. Вони сприяли господарському

---

¹ Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825 гг.— М., 1962.— С.140.

освоєнню краю, прославившись як відмінні виноградари і винорби¹.

У першій половині XIX ст. була зроблена спроба систематизації законодавства стосовно національних громад. Але їх правовий статус залишався неоднорідним до другої половини XIX ст., коли південні поселяни й іноземні колоністи зрівнялись з іншими підданими Російської імперії. В кінці XIX — на початку XX ст. щодо представників національних меншин російський уряд проводив політику спрямовану на зрівняння їх правового статусу з іншими підданими Російської імперії, що відображало загальні закономірності розвитку буржуазного права.

---

¹ Филиппчук Н. Снится ли Шабо колониальное прошлое. Единственная в мире колония швейцарцев была... в Украине // Голос Украины.— 1997.— 31 декабря.

РОЗДІЛ 8

Юридичні основи утворення колоній “задунайських переселенців” у Південній Україні

На початку XIX століття уряд Російської імперії продовжує допомагати християнам, які переселяються з Османської імперії. Він також дозволяє місцевим володарям приймати усіх іммігрантів.

Для поселення колоністам в Південній Україні були відведені землі в Катеринославській губернії - 52000 десятин, Херсонській губернії - 263000, Таврійській - 214000 десятин. Особливі ділянки для поселення відводилися і в Бессарабській губернії. Землі давалися в розмірі 50, 60 і 65 десятин на родину. Користуючись цим, велика кількість болгар у 1801-1812 роках переселялася в Новоросійський край, Херсонську губернію і в Крим.

У ці роки в справі переселення представників балканських народів: болгар, албанців, греків та інших на південь України починає грати важливу роль засноване в 1794 році портове місто Одеса. Вже в 1801 році група болгарських біженців оселилася на окраїні міста, утворивши Болгарську вулицю. В безпосередній близькості від Одеси в 1801-1802 роках болгарські іммігранти засновують поселення Малий Буялик¹, Великий Буялик², а в 1804 році - Кубанку.

Створюються болгарські колонії і в інших південних районах України, наприклад, у 1802 році були засновані Терновка³ і Старий Крим у Криму. В наступному році в 15

---

¹ Зараз Свердловськ.

² Благоево.

³ В 5-6 кілометрах від міста Миколаєва.

кілометрах від Старого Криму була заснована болгарська колонія Кишлав з населенням біля 2 тисяч жителів, а в 1805 році ще одна колонія Балта-чокар. Іммігранти прибували в Крим і Одесу в основному на попутних торгових суднах. Але найбільша кількість іммігрантів осідала в цей час у Буджацьких степах, розташованих між гирлами Дунаю і Дністра.

В указі, виданому 1 вересня 1807 року, були чітко визначені привілеї поселенців. Іммігранти приймалися під особливе покровительство, їм надавалось право користуватися всіма вигодами, перевагами і покровительством російських законів.

Від поселенців вимагалось, щоб вони займалися удосконаленням хліборобства, розведенням фруктових садів, виноградників і шовкових дерев, хто до цього здатний, а взагалі всього того, що властиве доброму землевласнику і новому поселянину.

Іммігранти і їх нащадки назавжди звільнялись від рекрутського набору і від постою військових команд, за винятком випадків переходу військ через села, і то на найкоротший час для ночівлі і відпочинку. Їм надавалося право будувати церкви на підставі їхньої релігії, мати своїх священників і взагалі мати повну свободу віри.

Колоністи звільнялися від усіх податків і земських повинностей з часу прибуття на 10 років. Бідні родини від скарбниці у позику на 10 років одержували по 270 карбованців, інші ж, судячи по їхньому майну,- скільки потрібно буде для першого обзаведення. Кожній повній родині у довічне володіння надавалося 60 десятин землі. Після закінчення 10 пільгових років від прибуття призначалися інші

10 років для повернення грошей, хто скільки від скарбниці отримав у позику¹.

16 травня 1812 року між Російською і Турецькою імперіями був укладений Бухарестський мирний договір, за яким до складу російських територій ввійшла Бессарабія (так з 1813 року називали землі в Дніпровсько-Прутському міжр'їччі). В Бухарестському договорі передбачався 18-ти місячний термін для переселення татар з Бессарабії в Османську імперію. Частина татар ще під час війни перейшла в Мелітопольський повіт Новоросійського краю. Виселення татарського населення з Буджака (південна частина Бессарабії) відповідало бажанню російського уряду, який хотів заселити новопридбані землі слов'янами для підсилення свого військово-політичного стану в Причорномор'ї. Тому Бухарестський мирний договір передбачав переселення православних християн: греків, болгар, сербів і інших в Південну Україну. Відразу ж після закінчення війни 1806-1812 років на вільні землі Буджака і в інші регіони України почали переселятися болгари, які залишали свою батьківщину через свавілля турецького уряду. Російський уряд широко підтримував іммігрантів. Питання переселення належали відомству генерал-губернатора. В 1812 році в Новоросійському краї був організований спеціальний орган «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців», який відіграв велику позитивну роль у влаштуванні побуту задунайських переселенців².

Опікуном поселенців Таврійської і Херсонської губерній, а пізніше і Бессарабії, став генерал-лейтенант Іван Микитович Інзов, який був до цього одним із командирів у російсько-

---

¹ История Молдавии: Документы и материалы.— Кишинев, 1957.— Т.2: Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского.— С.551-552.

² Берг Л.С. Население Бессарабии.— Пг., 1923.— С.56.

турецькій війні, комендантом взятого російськими військами міста Силістри, а також командував створеним М.І.Кутузовим двохтисячним болгарським військом.

У травні 1818 року імператор Олександр I разом з принцом Гессенгамбурзьким, князем Волконським і статс-секретарем імператора графом Каподістрія на зворотному шляху з Варшави відвідав Південну Україну. Головною метою цього візиту був особистий огляд влаштування Бессарабії, дуже важливої в стратегічному відношенні для імперії. Користуючись можливістю, І.М.Інзов склав докладну доповідь імператору, в якій просив надати болгарам високого покровительства і тих же прав, якими користувались вже інші іммігранти, навіть «не одновірні». В доповіді були докладно викладені причини переселення і положення переселенців, їх права на покровительство російського уряду. Для того, щоб покращити життя болгар в майбутньому, опікун просив імператора:

1. Оселити знов прибулих іммігрантів на колишніх ногайських землях.
2. Дозволити колишнім іммігрантам разом з місцевими болгарами, якщо вони побажають, переселитися на ці ж землі.
3. Зрівняти болгар в особистих і земських правах з іншими іноземними колоністами Південної України.

При сприянні міністра внутрішніх справ графа Кочубея доповідь генерала Інзова була подана 19 березня 1819 року Олександрю I.

У відповідь на доповідь вийшов указ імператора, даний Сенату 29 грудня 1819 року, в якому говорилося про права і пільги болгарських колоністів.

Щоб іммігрантам було відомо, які ж права і привілеї їм даруються, їм видавався від міністерства внутрішніх справ

письмовий акт. Їм надавалися три пільгових роки. Іммігрантам, які переселилися з-за Дунаю під час російсько-турецької війни 1806-1812 років, визначалися 7 пільгових років.

Іммігрантам в окрузі їхнього поселення дозволялося мати вільний продаж виноградного і гарячого вина. Земля, яку вони займали, ділилася на 4 округи.

Головне поселення Табаки, відповідно до бажання іммігрантів, перейменувалось у Болград. Управління колоній засновувалося на загальних правилах колоністського управління, підпорядковуючись Бессарабській конторі іноземних поселенців. У контору призначали одного чиновника в чині товариша старшого члена, в обов'язок якого входило, під керівництвом контори, мати нагляд за поселенцями і належно про них піклуватися¹.

Грамота з викладенням всіх прав болгарських іммігрантів була урочисто проголошена в болгарській церкві і, згідно з донесенням майора Малявинського опікуну болгар генералу Інзову, покладена для зберігання у вівтарі тієї ж церкви. На знак своєї вдячності болгарське суспільство постановило: на місці бідного храму, де вони отримали грамоту, збудувати за свій кошт розкішний собор.

Відповідно до виданих в 1819-1820 роках постанов «Про устрій колоній задунайськими іммігрантами» було створено чотири округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський і Буджацький, на які не розповсюджувалася влада місцевих поміщиків. Ними управляв опікун, що призначався Міністерством внутрішніх справ і окружними старшинами з колоністів. Положення Указу знайшли своє відображення в «Статуті про колонії».

---

¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.— Собран. I— СПб., 1830.— Т. XXXVI.— С. 15.

В перші десятиріччя ХІХ століття задунайські іммігранти, в основному вихідці з південно-східних районів Болгарії, серед яких, природно, більшість склали болгари, заснували поселення в південній Бессарабії з центром в Болграді. Переселення болгар у Бессарабію проходило декількома етапами. До 1819 року переселення болгар і інших задунайських народів у Бессарабію відбувалося стихійно. В наступні роки царський уряд надає іммігрантам ряд пільг, щоб надати цьому процесові організованого характеру і стимулювати його. У 1809-1812 роках на півдні Бессарабії болгари і гагаузи заснували 25 поселень, а в 1830-1832 роках ще 11¹.

До кінця першого, початку другого десятиріччя ХІХ століття, колоністів болгарської національності в Бессарабії було так багато, що західна частина Буджака отримала назву «Нової Болгарії», а село Табаки в 1819 році стало адміністративним центром всіх задунайських колоній і було перейменовано в Болград. Але незабаром генерал Інзов для будівництва адміністративного центру вибрав нове, більш зручне місце, яке знаходилося в декількох кілометрах на південь від села Табаки. Тут, на високому березі озера Ялпук, в 1821 році було закладене місто Болград, а селу Табаки повернено стару назву.

Турбуватися про поселенців І.М.Інзову² допомагали прогресивні офіцери, наприклад, один з майбутніх організаторів Південного товариства декабристів А.П.Юшневський, а також брати Дмитро та Іван Ватікіюті.

---

¹ Державний архів Одеської області.— Ф.1.— Оп.214.— Спр.4.— Арк.27, 32.; Ф.6.— Оп.1.— Спр.1067.— Арк.8.

² Про вдячність колоністів свему покровителю генералу Інзову говорить напис на мармуровому пам'ятникові, поставленому ними на його могилі в Болграді: "Він дав поселенцям нове життя в новій їхній вітчизні".

Багато допомогав поселенцям з 1820 по 1826 рік колишній ад'ютант Інзова підполковник Манявинський. Представники іммігрантів у Російській імперії спілкувались з українськими вченими, відома дружба В.Є. Априлова з А.О. Скальковським.

На початку і в середині двадцятих років відбуваються, як це видно з офіційних переписів, що знаходяться в справах Опікунського Комітету, постійні переселення болгар в Україну. Так, у 1820 році з одного тільки Кишиніва перейшло 244 сім'ї чисельністю біля 1000 чоловік. І до 1827 року тільки в Буджаці було зареєстровано більше 38 тисяч «задунайських іммігрантів». У клопотанні на ім'я Олександра І князь М.С.Воронцов просив особливого розпорядження про влаштування болгарських іммігрантів. На що імператор у своєму розпорядженні наказав промисловцям з числа іммігрантів - виноробам, риболовам і матросам надати можливість обрати стан, у якому вони б бажали знаходитись і оселитися там, де вони побажають, відповідно до своїх занять, не забороняючи нікому селитися в містах і в поміщицьких маєтках, за взаємною згодою обох сторін. Піклування про вдів і сиріт, які оселялися в колоніях, доручене колоніальному начальству, а в інших місцях було покладене на громадські органи¹.

Під час війни 1828-1829 років після укладення Андріанопольського мирного договору велика кількість представників балканських народів переселяється в Україну. Цей рух, починаючи з цього періоду, набуває все більшої інтенсивності і різноманітних форм. Протягом майже всього ХІХ століття він відігравав значну роль у заселенні Південної України і мав великий вплив на всю південну політику російського уряду. Вже за період з вересня 1829 року до

---

¹ Скальковский А.А. Опыты статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1852.— Ч.1.— С.243-245.

березня 1830 року дозвіл на виїзд отримало біля 2400 чоловік, з квітня по серпень 1830 року переселилося ще біля 25 тисяч. У 1830 році в Україну прибуло біля 50 тисяч чоловік, які оселилися в Буджацьких степах.

Уряд, знаючи працьовитість болгар, відмінних господарів у своїй вітчизні і, маючи при цьому неосвоєні землі в Буджаці, прихильно дивився на цю імміграцію і всебічно їй сприяв. Імміграційний рух охопив більшу, ніж раніше, територію. Основна частина біженців прибувала на цей раз із східної частини Старої Планини¹, одного з найнеспокійніших районів Порти, а також із Фракійської низини. Серед них була значна частина вихідців із міст і ремісничих центрів: Сливен, Ямбол, Котел і інших. У Буджаці нові іммігранти займають землі, що знаходились на сході від більш ранніх колоній, або ж підселяються до них².

Дані про колонії надходили до Головного статистичного комітету Новоросійського краю, де головою був А.О. Скальковський. Він систематизував цю інформацію в праці «Про болгарські та німецькі колонії Новоросійського краю»³.

Значна болгаро-грецька колонізація Криму, в офіційних документах, як правило, відзначалися разом болгарські і грецькі іммігранти, мала місце ще в 1830 році, причому іммігранти вирушали в Росію також морським шляхом. Про причини нового переселення свідчить лист іммігрантів до тавричеського губернатора, де говорилося, що, знаходячись під час турецької війни у розореному стані, з її закінченням для того, щоб з сім'ями не потрапити знов під турецьке ярмо, вони вирішили втікати під покровительство російського начальства і прибули на судні в Феодосійський карантин.

---

¹ Так болгари називають Балканські гори.

² Скальковский А.А. Опыты статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1852.— С.244.

³ Державний архів Одеської області.— Ф.3.— Оп.1.— Спр.24.— Арк.1.

Про розмах переселенського руху серед болгар і греків у цей період свідчать наведені нижче дані. На початку 1830 року перші 138 родин «християн» з Варни були оселені в районі Феодосії. Як і іммігранти попередніх і наступних міграційних потоків, це були землероби, рибалки, матроси, вівчарі, торговці, теслярі, садівники, виноградарі. Надання колоністських прав : звільнення від податків і відбування міських і земських повинностей, дозвіл вільного поселення в Новоросії сприяв припливу нових партій колоністів. У тому ж році в Старий Крим і Феодосію було доставлено 556 чоловік з Румелії, після цього в районі Євпаторії було розміщено ще 78 родин варненських іммігрантів.

Слід відзначити, що умови переїзду іммігрантів «власним утриманням» були винятково важкими. Із-за епідемій багато переселенців не добрались до Криму. І все ж приплив балканських іммігрантів у ці райони посилювався. Навіть деякі обмеження в «грошовій допомозі» з боку царської адміністрації не змогли його зупинити. В цей же час ще 1700 родин з Варни заявили про своє бажання оселитися у Південній Україні. На початку XIX століття албанці заснували в Бессарабії село Каракурт, а в 60-х роках в Приазов'ї - села Тиюшки, Гамовка і Таз¹.

З часу створення Румунської держави² деяка частина молдаванів колишнього князівства Молдавія під впливом новозаснованої румунської державності поступово почала вважати себе румунами. Молдавани, які ввійшли в Румунію³ зберегли етнічну самосвідомість. Це добре видно на прикладі

---

¹ Сучасна Запорізька область; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).— К., Наук. думка, 1975.— С.40-41.

² Середина XIX століття.

³ Більша частина Бессарабії в цей час входила до складу Російської імперії.

Чернівецької області, де проходив державний кордон між Австро-Угорською і Російською імперією. На початку XIX століття, коли Південна Бессарабія звільнилася від турків, там серед інших колоністів, наприклад, болгар, яких, як і молдаванів, зараховували до одного колонізаційного відомства, було оселено багато молдаванів¹.

У 1829 році грецькими іммігрантами з Туреччини було засноване село Анадоль у Приазов'ї. Багато греків жило в змішаних греко-болгарських селах на території сучасної Одеської області і в Криму. Помітно зросла їхня чисельність на початку XIX століття, після російсько-турецьких війн, в болгарських і гагаузьких селах Бессарабії. Зростання чисельності колоній іммігрантів: болгар, греків, гагаузів та представників інших національностей сприяло швидкому зростанню ролі Бессарабії у загальноросійських ринкових відносинах².

Таким чином, в основі колонізаційної політики російського уряду можливо простежити чітко оформлені інтереси по відношенню до іммігрантів із-за Дунаю. Вони визначалися, в основному, такими завданнями:

1. Необхідністю заселення нових земель.
2. Необхідністю створення на базі переселенців соціальної опори.
3. Бажанням закріпити свої позиції на міжнародній арені, особливо на Балканах.

Ці завдання царського уряду вже з самого початку обумовили статус вихідців із-за Дунаю (іммігрантів, військових переселенців), як особливої категорії

---

¹ Ласло А.М. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал.— 1965.— №5.— С.114-117.

² Державний архів Одеської області.— Ф.3.— Оп.1.— Спр.55.— Арк.26

землеробського населення, громадян Російської імперії, підданих “її імператорської величності”. Однак їх соціально-правове становище було юридично зафіксоване лише у 1819 році.

У вищих колах Російської держави протягом багатьох років обговорювалося питання про правовий статус переселенців, створення регіональної системи управління переселенцями і різноманітні плани їх влаштування.

Так, спочатку намагалися включити їх до складу Бузького козацького війська, потім надати їм право користуватися «усіма перевагами і покровительством законів, що природним російсько-підданим належать»- тобто, щоб переселенці отримали статус державних селян¹.

За імператорськими указами переселенці, які спочатку отримували статус іноземних поселенців, також переводились до стану державних селян, як, наприклад, іммігранти-болгари, які оселились біля Києва за «высочайше» затвердженою доповіддю Сенату від 2 липня 1800 року «Об исключении поселившихся в Киевской губернии болгар из числа иностранных поселенцев, и о причислении их в звание казенных крестьян»[79]².

У той же час були пропозиції використати переселенців як кріпаків в маєтках поміщиків у малозаселеній Новоросії. З цією метою здійснювалися спроби переселення з Молдавії, Валахії та Бессарабії в Херсонську та інші губернії Новоросії. Тільки масові виступи іммігрантів зупинили цей процес³.

---

¹ Грек И.Ф. О проектах планов устройства выходцев из-за Дуная на положении казацких войск на юге России в конце XVIII — начале XIX в. // Известия АН молдавской ССР. Серия общественных наук.— Кишинев, 1976.— №3.— С.46-54.

² Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб., 1830.— Т.XXVI.— С.259-260.

³ Кассо Л.А. Россия на Дунае и образование Бессарабской области.—

Зволікання уряду в вирішенні питання про юридичне оформлення прав колоністів та їх побутове влаштування було обумовлене низкою суб'єктивних та об'єктивних факторів:

1. Уряд не міг зосередитися на вирішенні цієї проблеми в зв'язку з війнами.

2. Створені в Петербурзі органи управління колоністами не справлялися з поставленими завданнями із-за неузгодженості дій з місцевими органами управління, занадто широкого діапазону поставлених завдань, недостатньої кількості кадрів.

Так, створена раніше у Петербурзі Канцелярія з опіки іноземців в 1797 році ввійшла до складу “Експедиції державного господарства опіки іноземців та сільського господарювання”. У квітні 1800 року знову відбулася реорганізація “Експедиції”. В її складі було утворено Контору з опіки новоросійських іноземних поселенців. Контора займалася розселенням та управлінням переселенців, наданням їм землі, виданням позик, веденням судових справ, здійсненню казенних зборів. На чолі Контори стояв головний суддя, котрий був забов'язаний щорічно об'їздити колонії і знайомитися зі станом справ. Йому допомагали секретар, бухгалтер та два канцеляриста. Але Контора з опіки новоросійських іноземних поселенців не могла справитися з поставленими завданнями: забезпечити очікувану централізованість і самостійність управління іноземними колоніями¹.

Невизначеність соціально-економічного та правового положення іммігрантів використовувалась місцевим

М., 1913.— С.184.

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб., 1830.— Т.XXVI.— С.167-169, 189-190.

боярством, котре намагалося перетворити їх у залежних кріпаків.

Загалом, період до 1806 року характеризується стихійністю міграційного процесу, відсутністю конкретного плану економічного влаштування переселенців, а це, в свою чергу, призвело до соціального конфлікту між іммігрантами та місцевою аристократією, апогей якого можливо простежити в 1815-1816 роках.

Отже, державна колонізація Південної України за рахунок іммігрантів своє коріння веде з кінця XVII століття, але міцні правові підвалини політики царату щодо іноземних переселенців були закладені у 60-тих роках XVIII століття. У 1762 році уряд Катерини II видає маніфест, у якому викликає іноземців для поселення в Російській імперії. При уряді з цією метою утворюється особливий апарат, очолений Канцелярією опікуєнства іноземців. До утворених раніше поселень іноземців, які знаходились на землях військових округів Новосербії, Слов'яносербії і Бузького козацького війська приєднується цілий ряд поселень, заснованих сербами, болгарами, молдаванами, греками, угорцями, німцями, албанцями та іншими.

Протягом півтора століття, починаючи з першого десятиліття XVIII і до середини XIX століть, законодавча політика Російської імперії, до складу якої входила майже вся територія сучасної України, стосовно представників різних національностей знаходилась у стані формування. Стан іноземних колоністів фактично виник у другій половині XVIII століття у зв'язку з політикою російського уряду по залученню іноземців до колонізації нових територій, однією з яких була і Південна Україна. Ще у 1760-х роках за маніфестами Катерини II переселенці з-за кордону отримали певні гарантії і пільги. Це було доцільним, оскільки в Російській імперії існував

кріпосницький лад і переселенці потребували юридичних гарантій від можливого закріпачення. А економічні пільги повинні були допомогти колоністам швидше налагодити своє господарство.

Переселенці, які оселилися в Україні у другій половині XVIII століття, з самого початку переселення знаходились у нерівних умовах. Західноєвропейські колоністи, викликані російським урядом, отримували від нього законодавчо закріплені пільги і привілеї, а також великі земельні наділи, все це надавало їм колоніям можливість швидкого економічного зростання. Статус цієї групи переселенців протягом другої половини XVIII - XIX століть залишався незмінним і це був істотний фактор стабільності, який також сприяв зміцненню господарств колоністів. Поруч з державною колонізацією, яка включала в себе переселення закордонних жителів до України, а також державних селян з густозаселених губерній, проходила поміщицька колонізація, у якій об'єктом переселень виступали кріпосні селяни тих дворян, які отримували землі у Новоросійському краї. Але найбільший інтерес становлять переселення представників балканських народів і вільних селян Середнього Подніпров'я і Дону, які були викликані сукупністю політичних, соціальних і економічних причин. Перед переселенцями цієї групи стояли перш за все військово-стратегічні завдання захисту краю від вторгнень загарбників, які й обумовлювали їх правовий статус, що протягом століть зазнав значних змін. Спочатку їх зарахували до стану поселян, козаків, державних селян, потім військових поселенців, південних поселян і вільних селян. Державна політика до цієї категорії населення змінювалася в залежності від планів уряду. Наприклад, досить частими були випадки, коли викликаних на поселення іноземців відразу після прибуття до Російської імперії зараховували не до стану іноземних колоністів, а “записували на службу”. Про такі дії говориться у “височайше

затверженій” доповіді президента Канцелярії опікунства іноземців графа Орлова від 28 лютого 1767 року “О правилах для вызываемых полковником Филлиповским и собою выходящих через Киев иностранцев”: “Желающих на службе, особо холостых не только записывать, но и склонять”¹.

Таким чином, на територію України, в основному до її південної частини, протягом XVIII - XIX століть переселялися не лише поодинокі, розрізнені групи біженців, а головним чином великі сільські громади, які на зосвоюваних землях утворювали нові поселення.

Правовий статус, права і пільги різних верств населення визначалися цілою низкою ордерів, указів, маніфестів та законів - цілим рядом юридичних актів російського уряду. Іммігранти переселяючись до Південної України, приймали підданство Російської імперії. Вони набували громадянство Російської імперії шляхом оптації, тобто переселенці вибирали громадянство на підставі міжнародних угод, якими на той час були мирні договори між Російською та Турецькою імперіями. Право на оптацію, як правило, стосується великих груп людей і виникає за переходу території від однієї держави до іншої, але кожна людина повина самостійно прийняти рішення протягом встановленого для оптації певного часу.

Правове регулювання міграційних процесів у Північному Причорномор'ї з боку держави виражалося у створенні нормативно-правової бази для переселень іноземців, прийняття ними підданства Російської імперії та закріплення їх правового статусу; створення особливих адміністративних органів для організації переселень і «опіки» переселенців.

---

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Собр.1.— СПб., 1830.— Т.XVIII.— С.35-49.

РОЗДІЛ 9

Систематизація законодавства стосовно переселенців у першій половині XIX ст.

На процес формування поліетнічного складу населення України мала вплив велика кількість факторів, завдяки яким відбувалась значна еволюція нормативної бази, що сприяло розвитку соціально-економічних зв'язків між різними етнічними групами. Відповідно змінювалась і державна політика уряду щодо представників нечислених національностей, які мешкали на території України. Ці процеси проходили у контексті динамічного розвитку політико-правового поля стосовно статусу представників різних національностей України.

В 1817 році була проведена військова реформа, за якою бузькі козаки та державні селяни переводились у стан військових поселенців. Грамотою Олександра I від 24 грудня 1817 року до 4-го Бузького уланського полку Херсонської губернії зараховувались села Синюхин Брід, Лиса Гора, Піщаний Брід, Вільшанка і Добрянка, в яких налічувалося три тисячі двісті п'ятдесят три мешканці з усіма землями і угіддями, що їм належали (Додаток Л).

Військові поселенці займалися сільським господарством. Вони не платили податків, безкоштовно користувались землею. Всі придатні для військової служби юнаки були включені в 4-й Бузький уланський полк. Діти військових поселенців з 7 до 18 років навчалися в кантоністських дивізіонах, де їх готували до військової служби. Непридатні до стройової служби навчалися різноманітним ремеслам.

Військові поселяни звільнялись назавжди від усіх державних податків і від всіх земельних повинностей, якого б характеру вони не були. Вони також звільнялись від загального рекрутського набору, а замість того комплектували з усіх здатних до служби людей один тільки 4-й Бузький уланський полк. Утримання їхніх дітей і готування їх до служби уряд приймав під свою опіку, надаючи їм продовольство і обмундирування. 4-й Бузький уланський полк у мирний час стояв на квартирах у своєму окрузі, а ескадрони цього полку ніколи не зобов'язувалися виступати з нього в похід. Отже, жителі його, входячи в цей полк, залишалися в своїх будинках зі своїми ж сім'ями і рідними.

За вислугою років кожний житель округи військового поселення мав право на проживання у своєму ж поселенні. Для того, щоб об'єднати зі своїми сім'ями і тих з них, які були послані на службу при колишніх рекрутських наборах, всі вони переводились в 4-й Бузький уланський полк з тих полків, в яких служили. Після цього вони будуть жити вже в своїх будинках. Грамота Олександра I зберігалася в комітеті полкового управління в окрузі поселення 4-го Бузького уланського полку, друковані ж примірники її були роздані в кожному поселенні і були доступні всім поселянам¹.

А.О.Скальковский про перевід вільшанських болгар в стан військових поселян пише, що в 1818 році разом з Бузькими козацькими поселеннями вони були повернуті у військово поселення, і складають тепер 3-ю волость 12 округу Новоросійських військових поселень, що має більше 3000 будинків, декілька окремих хуторів. Жителі зберегли багато давніх звичаїв своєї вітчизни і навіть мову, не говорячи вже про прізвища рідної Болгарії; на одному документі читаємо

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1891.— №11.— С.322-324.

наступні підписи: Кирило Стойков, Стефан Кабакчей, Російський Божанов, Іван, Кирило і Василь Велічкові, Микола Тапалов, Онуфрій Єклеме, Яків і Кирило Опрі¹.

На центральній площі Вільшанки стояла церква. Навколо майдану були розташовані офіційні заклади: штаб 4-го Бузького уланського полку, штаб 12-го округу військових поселень, полкова канцелярія, гауптвахта, каланча, пожежна команда, школа, а також будинки лікарів, священника, офіцерів і “царський двір”². Будинки облицьовувались паленою цеглою і фарбувалися в червоний колір, дахи робилися з околота і черепиці. За новими планами перебудовувалося село. Планувалися рівні, в одну лінію вулиці, що покриваються щебнем і піском, зносились старі будинки і садиби, а замість них зводилися нові з виходом дверей в одну сторону, до штабу або фронтально один до іншого, з дахом і надбудовою німецького зразка. Будувалися кам'яні і цегляні огорожі, все вибілювалось. У селищі панував зразковий порядок. При в'їзді в нього споруджували величезні толоки, на які звозили скирти збіжжя. Збіжжя обмолочувалося вручну або кінними машинами. Зерно, солома, сіно, очерет, а також фураж для коней зберігалися в спеціальних складах³.

Для оглядів і ревізій у Вільшанку приїздили високопоставлені особи: засновник і начальник військових поселень військовий міністр граф Аракчєєв, граф Вітт і граф Нікітін. У 1820 році Вільшанку відвідав імператор Олександр І. Маючи надію на звільнення від важких податків і повернення пільгових прав, означених у Маніфєсті Катєрини

---

¹ Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк.— Одесса, 1848.— С.5-6.

² Готель.

³ Гуржос И.И. Краткий очерк истории поселка Ольшанка и сел Ольшанского района Кировоградской области / Подготовка текста, вступительная статья С.В. Петкова.— Запорожье, 1995.— С. 23.

II, вільшанці написали прохання імператору. Цей лист повинен був передати імператору Олександрю I болгарин Йорданчик. На шляху імператорського кортежа до села Добрянки посланець зупинив одну з карет і, віддавши прохання, галопом помчав у степ. У ході слідства вільшанці відреклись від свого прохання.

В 1828 році Вільшанку відвідала імператриця Олександра Федорівна. Часті огляди, викликані приїздами начальників різних чинів і рангів, віднімали у вільшанців багато робочого часу. В двори, розташовані на головних вулицях, звозились снопи зі всього селища. У вікнах будинків виставлялися чужі самовари, чайники, смажені поросята, квіти. Створювалися штучні парки і алеї. Вся ця весела декорація, всі вибагливі німецькі витівки були чужими духові хліборобів, лежали на них тяжким тягарем і не відповідали нагальній потребі народу. Вільшанські болгари в складі 4-го Бузького уланського полку брали участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 років. Після закінчення війни 4-й Бузький уланський полк був перейменований в Овідіопольський уланський. Тепер він комплектувався з загального рекрутського набору, як і інші війська Російської імперії. Вільшанка продовжувала бути центром 12-го округу військових поселень, з часом до округу були включені села Голта (зараз частина міста Первомайська на Бугові), Кумарово, Врадівка, Криве Озеро¹.

На початку 1840-х років у Вільшанці проживало 1524 чоловіки і 1355 жінок, а також інших штатних 446 чоловік, не рахуючи полкових чинів. Поселяни ділилися на розряди. Першорозрядні мали можливість засівати по 30 чвертей збіжжя, другорозрядні по 20, третьорозрядні по 10 чвертей. Дотримувалась найсуворіша сівозміна, акуратно оброблялась земля, і в результаті вільшанці отримували гарний врожай. В

---

¹ Гавзов М.И. Алфатарские българи в Олшанка — минало, бит, съвремение.— Силистра, 1974.— С.15.

селищі був лікар, фельдшер, ветеринарний лікар. Поселяни розводили породистих коней, займалися шовководством, садівництвом, лісництвом, а також різноманітними ремеслами. Виробляли і заготовляли будівельні матеріали.

Селяни виконували багато повинностей. Однією з найважчих була підводна: на своїх підводах вільшанці перевозили начальству скирти соломи, цеглу, військам підвозили продовольство, боєприпаси, фураж і інші вантажі, взимку вони перевозили дерево з черкаських лісів. Під час кримської війни 1853-1856 років вільшанці постачали військам продовольство і фураж, у результаті чого господарства багатьох поселян розорилися.

Не менш складними були урочні роботи. Раніше поселяни працювали 3 дні для поселення і 3 дні для себе. Тепер давалися завдання для роботи - уроки. Для визначення уроку відбиралися здорові, фізично сильні робітники і в присутності створеної комісії їх ставили на пробні роботи. Одні косили, інші жали, треті в'язали, возили, молотили, віяли і так далі. І скільки кожним робітником у присутності комісії було зроблено, стільки і було визнано за норму для кожного працюючого поселянина і звідси визначалося «урочне положення для поселян». Урочні роботи не брали до уваги ані різницю в фізичній силі робітників, ані погоду, ані відзнаки в урожайності ґрунту. І оскільки уроки були посилені тільки для здорових і сильних чоловіків, то багато поселян урочні роботи не могли виконати не тільки за три дні, а й за 4-5 днів, тому для виконання роботи на своєму полі і в господарстві залишалося 1-2 дні на тиждень.

В останній період військових поселень до штабу армії 12-го округу з центром у Вільшанці належали села Синюхин Брід, Голта, Кумарово, Врадівка, Сирово, Криве Озеро, Лиса Гора, Благодатне, Піщаний Брід, Добрянка і місто Ольвіополь.

Управляв 12-м округом полковник Василій Ликов. У період військових поселень на цих землях були неврожайні роки. Населення військових поселень брало участь у військових компаніях: угорській 1849 року і севастопольській 1853-1856 років¹.

У результаті російсько-турецьких протиріч російський імператор Микола I (1825-1855) 14 квітня 1828 року оголосив війну Туреччині. На Балканах піднялася нова хвиля національно-визвольного руху. Повсюди організовуються загони і групи збройних патріотів, які беруть участь у бойових діях. На початку війни начальник штабу 2-ї російської армії генерал Д.В. Кисельов, у зв'язку із зверненням до нього болгар з Бессарабії, просить дозволу сформувати і озброїти 1000-ний болгарський загін. Після цього начальник головного штабу генерал І.Дібіч наказав проголосити болгарським емігрантам у Бессарабії, що ті, котрі бажають, будуть зараховані в 4-у уланську дивізію. Пізніше загони добровольців формувалися без всяких умов і обмежень. Самовідданістю і хоробрістю відзначилися дії болгарських добровольців під містом Шуменом. Вирішальну роль вони зіграли при переправі російської армії через Дунай біля села Сатуново. У 1828 році на бік російської армії перейшли козаки Задунайської січі, яка за своїм характером була багатонаціональним військовим утворенням².

Навесні 1828 року створюється великий «самочинний військовий загін», що налічував 275 чоловік, причому половина з них на конях. Загін очолив уродженець міста Котел

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1891.— №13.— С.383-384.; №14.— С.417.

² Державний архів Одеської області.— Ф.1.— Оп.190.— Спр.138: За 1824 р.— Арк.63, 154.

капітан російської армії Георгій Мамарчев. Кінною частиною загону командував капітан Панайот Фокіяно. Разом з козаками загін знаходився в авангарді російській армії, проводив розвідувальні операції. Добровольці загону Мамарчева брали участь у численних боях разом з російськими частинами і допомагали російським частинам форсувати Дунай біля Туртукаю. 9 червня загін брав участь у взятті Силістри. Тут же, в Силістрі, він поділився на два загони: кінний загін Фокіяно діяв разом із козаками генерал-майора Бегідова; піший загін Мамарчева діяв на Дунаї. Командир козацького полку Бегідов доповів, що Панайот Фокіяно з 120 волонтерами виконував покладений на нього обов'язок з великою точністю. А начальник штабу Дунайської армії П. Кисельов відзначав, що в усіх сутичках і справах проти ворога добровольці Мамарчева відрізняються зразковою мужністю і хоробрістю. За особисту хоробрість і виявлений героїзм Мамарчев був нагороджений орденом Святої Анни III ступеня з мечами і бантом, а Фокіяно - орденом Святого Володимира IV ступеня з мечами і бантом¹.

З інших загонів добровольців, що діяли в 1828 році разом з російськими військами, відзначився загін Милко Петровича, який нараховував 200 чоловік і складався з колишніх болгарських волонтерів і сербів, які емігрували з Сербії. Загін Петровича був настільки популярний, що, коли він підійшов до кордонів Сербії, сербський князь Мілош Обренович, боячись повстання, звернувся до російського уряду з проханням розформувати загін Петровича. Не бажаючи загострення стосунків, представник Російської імперії в Сербії повідомив сербському князю, що загін розпущений. Однак штаб Дунайської армії цього не зробив, а перекинув його від сербського кордону, і незабаром він успішно діяв під Шуменом. 4 серпня 1828 року Микола I дозволив сформувати з

---

¹ Вековая дружба, боевое братство.— М., 1980.— С.29.

волонтерів, поселених в Бессарабії, і з греків, болгар, сербів і албанців Дунайське козацьке військо¹.

В 1829 році війська Російської імперії активізували наступальні дії проти турків. Новий головнокомандуючий Дунайською армією генерал І.І.Дібіч закликав місцеве населення надавати допомогу російським солдатам. 4 серпня 1828 року Микола I дозволив, сформувати «волонтерів, поселених в Бессарабії, з греків, болгар, сербів і албанців» Дунайське козацьке військо²³. Адміністративне управління військом було в руках Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Наказний атаман призначався урядом. Козаки обирали станичне правління. У грудні 1868 року Новоросійське військо, до складу якого входило і Дунайське військо, було ліквідоване, а козаки переведені в становище селян-власників⁴.

У липні 1828 року за дорученням командування російської армії полковник І.П.Ліпранді сформував військову частину з болгарських добровольців, що налічувала 610 піших і 147 кінних волонтерів. У місті Созополі в лютому 1829 року був сформований болгарський загін, представники якого С.Мавруді і Вилкан звернулися до командування російської армії з проханням надати їм зброю. Генерал Дібіч і віце-

---

¹ Бачинська О. Болгарські волонтери в Дунайському казачьому війську / Історичне краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів.— Одеса, 1994.— Вип.5.— С.4-7.

² Державний архів Одеської області.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.9: За 1829 рік.— Арк.53-54, 122.

³ Після зруйнування у 1775 році Запорозької Січі частина козаків переселилась до Туреччини де була утворена Задунайська Січ. Під час війни 1806-1812 років кілька сотень задунайців перейшло на бік російської армії. У грудні 1806 року вони увійшли до складу Усть-Дунайського-Буджакського козацького війська. У 1829 році з козаків, а також циган, мешканців села Фараонівка (Каїри) було створене Дунайське військо.

⁴ Бачинська О. Козацьким степом (До 170-річчя створення Дунайського війська) // Історія України.— 1998.— №19, травень.— С.1-2.

адмірал Чорноморського флоту А.С.Грейг підтримали прохання болгарських представників і отримали офіційний наказ продовжити озброєння болгар. У цей час по всій Південній Болгарії створювалися збройні загони болгар, які в сутичках з османськими військами здобували зброю і боєприпаси. Одним з найбільших, біля 1000 чоловік, загонів селян у селі Юк-тепе командував уже згадуваний Вилкан. Інший загін під командуванням Т.Попова став провідником 37-тисячної російської армії при переході через Балканські гори. І 8 серпня 1829 року російські війська під командуванням Дібіча-Забалканського оволоділи містом Адріанополем, а 25 серпня російські дозори з'явилися в 30-ти кілометрах від Стамбула¹.

14 вересня 1829 року в місті Андріанополі між Російською і Турецькою імперіями був підписаний мирний договір, згідно з яким усі завойовані російськими військами європейські території Османської імперії поверталися Туреччині, за винятком островів у гирлі Дунаю. Підтверджувалося за Російською імперією право вільної торгівлі на всіх турецьких землях, а також вільний прохід російських торгових суден по Дунаю, а військових до річки Прут.

Договір передбачав значне розширення автономії Молдавії і Волощини, над якими встановлювався протекторат Російської імперії. Туреччина позбавлялася права втручатися у внутрішні справи князівств, за нею зберігалося тільки право на отримання данини. Мусульманам заборонялося проживати в князівствах. Князівства мали свою армію і право обирати своїх господарів. Російські піддані в Османській імперії отримали право консульської юрисдикції, за ними зберігалися також

---

¹ Ровняков А.А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Георгия Раковского. 30-е — 60-е годы XIX века.— Л.: Наука, 1980.— С.75-76.

права і привілеї, надані їм раніше укладеними російсько-турецькими договорами і угодами.

Туреччина не мала права зводити тепер фортеці на лівому березі Дунаю і повинна була сплатити Росії велику контрибуцію. До її виплати російські війська повинні були знаходитися в князівствах і в місті Силістрі. Договір також надавав автономію Греції і поширював автономію Сербії. Ряд статей договору стосувався надбань Російської імперії на східному узбережжі Чорного моря і в Малій Азії¹.

Нова російсько-турецька війна 1853-1856 років викликала великий імміграційний рух серед населення Балкан і Південної України. Початок у 1853 році Кримської, або Східної війни відродив у балканських народів надію на звільнення від османського ярма, активізував діяльність переселенців і іммігрантів на півдні України. З санкції російського командування і при його сприянні у Бухаресті в 1854 році утворюється Болгарське центральне настоятельство² метою якого було вербування добровольців серед болгарських колоністів для участі у війні з Туреччиною³.

У Болгарії Георгій Раковський, Павло Громадов, Микола Філіповський (дідусь Микола) і інші в ряді місць країни намагались підняти повстання. Коли 11 березня 1854 року російські війська успішно форсували Дунай біля Браїли, Галаца і Ізмаїла і, взявши штурмом турецьку фортецю Тульчи, ввійшли в Північну Добруджу, населення вітало їх. Але у зв'язку з загальними невдачами Росії у Кримській війні,

---

¹ Ровняков А.А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Георгия Раковского. 30-е — 60-е годы XIX века.— Л.: Наука, 1980.— С.78.

² Попередник Одеського настоятельства.

³ Пачев С. Особливості болгарської переселенської хвилі 1861-1863 років / Міжнародні зв'язки Європи.— Запоріжжя, 1996.— С.101-102.

російські війська невдовзі були змушені піти з Балкан. Після невдалих дій в Криму російські війська змушені були відступити з території Болгарії. Місцеві представники багатьох болгарських сіл зверталися до командуючого російськими військами М. Д. Горчакова з проханням дозволити населенню піти слідом за армією. Солдати російської армії всіляко допомагали болгарським біженцям, що йшли зі своєю худобою і майном до переправи через Дунай.

Турецький уряд, не бажаючи втратити робітничу силу, прагнув перешкодити переселенню за Дунай. Російська армія взяла біженців під свій захист. Понад 6 тисяч чоловік, головним чином із Силістренської округи, пішло разом з нею за Дунаєм. Емігрантів направляли в Опікунський комітет, який розселяв їх в трьох округах - Ізмаїльському, Верхньобуджацькому і Нижньобуджацькому, де жили колоністи, які переселилися раніше¹.

Поразка Російської імперії в Кримській війні призвела до підписання Паризького договору 30 березня 1856 року, за яким Російська імперія уступала південну частину Бессарабії Молдавському князівству і визнавала протекторат «великих держав» над Молдавією, Волощиною і Сербією, що залишалися під суверенітетом турецького султана. Згідно з цим договором майже половина з 83 задунайських колоній відійшла до Молдавії. Щоб запобігти втечі населення з переданих земель, молдавські володарі проголосили про збереження за емігрантами всіх їхніх прав і привілеїв. Однак, коли минув трирічний термін, протягом якого балканські емігранти могли переїхати в Україну, володарі Молдавського князівства стали притискати колоністів. 20-21 листопада 1860 року відбулося таємне зібрання представників болгарських

---

¹ Фоменко В.Г. Матеріали к истории переселения Бессарабских колонистов в Приазовье в 1861-1863 гг.— Запорожье, 1963.— С.23.

колоній, які відійшли до Молдавії, на якому було прийняте рішення послати делегацію до російського царя з проханням переселити болгар з Молдавії в Україну. Делегація до російського імператора з п'яти чоловік прибула в Одесу і передала це клопотання генерал-губернатору С.Г. Строганову¹.

26 грудня 1860 року і 23 січня 1861 року були видані укази, що дозволяли переселятись з Молдавського князівства в Херсонську, Таврійську і Катеринославську губернії із збереженням за переселенцями пільг і надання їм грошової допомоги незалежно від часу переселення. Емігрантам виділялися землі (в Херсонській і Катеринославській губерніях - по 8 десятин на чоловіка, в Таврійській губернії- по 9, в Криму - до 12), а також допомога в 125 карбованців (в Криму - до 170 карбованців) на родину. Вони звільнялися на шість років від військових повинностей і на вісім років від інших повинностей і податків. Більшість емігрантів оселилася в Бердянському повіті Таврійської губернії на вільних землях виселених в Туреччину ногайських татар².

На початку 60-х років XIX століття, в зв'язку з захопленням значної частини Бессарабії боярською Румунією, місцеві колоністи були позбавлені багатьох привілеїв, наданих їм російським урядом. І тому вони стали переселятись в Приазов'я, заснувавши тут ряд колоній. Спочатку сюди переселилося більше 30 тисяч болгар, албанців і гагаузів, які заснували 38 сіл. Переселення в Приазов'я проходило в дуже важких умовах, багато з них помирало від хвороб і голоду. Цікаво, що гагаузи є одним з небагатьох народів, що майже повністю переселився з місць колишнього мешкання на Балканах. Із загальної кількості 157 тисяч гагаузів приблизно шоста частина проживає в Україні.

---

¹ Там же.— С.25-26.

² Державний Архів Одеської Облaсті.— Ф.6.— Оп.4.— Спр.20241.— Арк.1.

Місцеве населення повітів добре зустрічало емігрантів, всіляко їм сприяло в благоустрої. Газета «Одеський вісник» в ті дні писала, що поки російські митні чиновники прискіпливо оглядали речі переселенців, то місцеве населення запрошувало жінок і дітей в свої будинки і тепло їх приймало. Всіляку допомогу подавали їм місцеві колоністи, які оселились тут раніше, надаючи свої квартири, продукти і фураж для худоби, збираючи грошові засоби, зерно для емігрантів-бідняків¹.

У 1861-1862 роках у Таврійську і Херсонську губернію прибували переселенці безпосередньо з самої Болгарії, в основному з Відинського округу. Це було пов'язано з російсько-турецькою угодою 1861 року про взаємне переселення населення, нагайських татар за якою Російська імперія погоджувалась на виїзд за межі Туреччини, а Туреччина погоджувалась на виїзд частини південнослов'янського населення в Україну. Слід відзначити, що ця угода не була прогресивним актом, проти неї справедливо виступив Григорій Раковський і деякі інші болгарські революціонери. Царський уряд Указом від 9 січня 1863 року оголошував про зупинення масового переселення в Україну (болгар, сербів і інших іноземців), залишивши це право лише за окремими емігрантами з Туреччини і Молдавії. Значні групи переселенців прибували до Кримського півострову на кораблях. Висока смертність під час подорожі, неврожаї на нових місцях, хвороби змушували багатьох повертатись на батьківщину².

---

¹ Державинь Н.С. Болгарські колонії в Росії (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии).— София: Мартилен, 1993.— С.18-19.

² Центральний Державний Архів Криму.— Ф.26.— Оп.1.— Спр.24361.— Арк.3.; Спр.24271.— Арк.13.; Спр.24271.— Арк.11.; Спр.24463.— Арк.2.; Спр.24510.— Арк.1.

Тож у 60-х роках XIX століття завдання щодо освоєння Півдня України було в основному завершено і царський уряд наказом від 9 січня 1863 року оголосив про припинення масового переселення до України болгар, сербів, греків та інших іноземців, залишив це право лише за окремими переселенцями із Туреччини та Молдови. В 60-х роках XIX століття завершився тривалий історичний процес переселення балканських громад в Україну. Цей процес був одним із центральних у взаємовідносинах між Україною і балканськими країнами протягом майже трьох століть. Він відбивав доброзичливі відношення між народами, які базувались на традиційних історичних зв'язках. Разом з тим переселення представників балканських народів в Україну створило нову додаткову основу для розвитку подальших взаємовідносин між народами.

РОЗДІЛ 10

Юридичне забезпечення прав іноземних колоністів

У Російській імперії правове становище людини багато в чому визначалося її становою належністю. Ще за Указом від 29 грудня 1819 року мешканці Бессарабських колоній отримали статус “задунайських переселенців”, що фактично зарахувало їх до стану іноземних колоністів. При переселенні до Приазов'я за ними в повному обсязі були збережені їх права й станова належність.

Стан іноземних колоністів фактично виник у другій половині XVIII століття у зв'язку з політикою російського Уряду по залученню іноземців до колонізації нових територій, однією з яких була і Південна Україна. Ще у 1757 та 1763 роках переселенці з-за кордону отримали певні гарантії і пільги. Це було доцільним, оскільки в Російській імперії існував кріпосницький лад і переселенці потребували юридичних гарантій від можливого закріпачення. А економічні пільги повинні були допомогти колоністам швидше налагодити своє господарство.

До іноземних колоністів належали представники різних національностей: німці, болгари, греки, албанці, молдавани і навіть росіяни та українці з числа тих, хто повернувся з-за кордону разом із болгарами. Кожній групі іноземних колоністів права надавалися окремим законодавчим актом¹.

Лише у 1842 році всі положення маніфестів та указів стосовно іноземних колоністів були систематизовані й сконцентровані в окремому документі «Статут про колонії

---

¹ Як наприклад, "задунайським переселенцям" у грудні 1819 року, про що ми вже зазначали вище.

іноземців в імперії» (Далі «Статут про колонії»), який також увійшов пізніше до Зводу законів 1857 року. Саме в цьому вигляді він мав чинність у період, що нами розглядається. «Статут про колонії» складався майже з 600 статей, які поділялися на дев'ять розділів, що регулювали управління, громадянський стан, громадянські права, повинності і податки, благоустрій, благочестя, покарання, судочинство, а також положення колоністів, поселених на особистих і приватних землях. Пізніше в «Статут про колонії» вносилися незначні зміни, як наприклад у 1861 році стосовно податків, але в цілому він зберігав свою чинність до 1871 року¹.

Аналізуючи статті «Статуту про колонії», приходимо до висновку, що іноземні колоністи становили особливу, напівпривілейовану категорію сільського населення та за своїм становищем були наближені до державних селян, виділяючись лише деякими пільгами. Для них був спрощений виїзд за кордон. Колоністи мали право вільно переходити до інших станів, виходячи з колоністського або залишаючись в ньому, в останньому випадку вони повинні були сплачувати податки і відбувати повинності за обидва стани. В майновому відношенні значною пільгою був великий земельний наділ: стосовно приазовських колоністів він складав 50 десятин на сім'ю і надавався при поселенні. Колоністи були звільнені від деяких натуральних повинностей, у тому числі рекрутської - зовсім, а військово-постойної - лише у мирний час.

Сплата податків і відбування повинностей колоністами регулювалися розділом IV «Статуту про колонії». Згідно з ним всі повинності поділялися на державні, земські й мирські та виконувалися як натурою, так і в грошовій формі. Від

---

¹ Устав про колонии иноземцев в империи / Свод законов Российской империи 1857 г.— СПб., 1857.— Т.12.— Ч.2.— Тетрадь 4.

рекрутської (військової) повинності колоністи були звільнені. До державних податків належали:

1) збір на утримання присутніх місць - по 5 копійок з ревізької душі;

2) збір на утримання суходольних та водних сполучень - по 9 копійок з ревізької душі;

3) поземельний податок - для задунайських переселенців по 22 копійки з десятини.

Під загальними земськими повинностями (грошовими і натуральними) розумілися ті, які колоністи відбували нарівні з іншими мешканцями даної місцевості. До них належали прокладання й ремонт доріг і дорожніх споруд, квартирна повинність, надання возів, перевіз арештантів, утримання пожежної безпеки й порядку в колоніях.

Під мирськими повинностями малися на увазі ті, які виконувалися лише колоністами. Грошові мирські повинності полягали в утриманні колоністського управління, священників, місцевої колоністської адміністрації та деякі інші. До натуральних мирських повинностей належали утримання приміщень Приказів, виділення квартир для доглядачів колоній, надання возів і квартир чиновникам, доставка від однієї колонії до іншої пакетів від начальства. Наприклад, з 1863 року Бессарабські болгари, які мали однаковий з приазовськими правовий статус «задунайських переселенців», сплачували всіх зборів по 25,5 копійок з десятини наділу, по 11,45 копійок з десятини запасних земель та по 1 карбованцю 75 копійок з ревізької душі.

Крім колоністів з Бессарабії, до Приазов'я переселилися також відінці (жителі міста Відін), які заснували два села й склали приблизно 2% від загальної кількості переселенців. Вони не були зараховані в стан іноземних колоністів. Тому після закінчення пільгового терміну відінці мали зрівнятися з

іншим селянством. Але, якщо розібратися, становище відінців у зазначений період мало чим відрізнялося від становища болгар-колоністів. Вони також були підпорядковані колоніальному відомству, мали ті ж податкові пільги. Єдина суттєва різниця була у нормі земельного наділу. А закінчення пільгового періоду співпало із скасуванням стану іноземних колоністів¹.

У вивченні комплексу стосунків колоністів з державною владою не останнє місце посідало питання про систему управління. До 1871 року адміністративний устрій в колоніях був влаштований на засадах, зазначених в «Статуті про колонії». Загальне управління новими колоніями слов'янських переселенців здійснював Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії, що знаходився в Одесі, а місцеве громадське врядування створювалося згідно із звичаями переселенців.

Отже, адміністративна вертикаль мала такий вигляд: колонії об'єднувалися в округи, й сільські накази були підпорядковані окружному. Нагляд за діяльністю сільських та окружних приказів здійснював спеціальний чиновник - доглядач колоній, який, обминаючи повітові та губернські установи, був підпорядкований безпосередньо Опікунському Комітету, а той, в свою чергу, міністерству державного майна. Опікунський Комітет здійснював загальне керівництво всіма сферами життя колоній Південного краю. Його функції полягали ось у чому: прийняття у стан колоністів, їх розселення, нагляд за землями, охорона прав колоністів - нагляд за виконанням ними їхніх обов'язків, поліцейські і судові управи в колоніях, адміністративний нагляд, піклування про добробут тощо. У 1864 році повноваження Опікунського

---

¹ Пачев С.И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи.— Вип.1.— Запоріжжя, 1996.— С.10-22.

комітету були дещо обмежені: з його відомства були вилучені судово-слідчі справи, а також ті питання, що підлягали веденню земства. Для нагляду за колоніями Комітет призначав доглядачів й визначав їхні повноваження. За штатом у Таврійській губернії повинно було бути два доглядача, але з 1863 року для нових слов'янських колоній було призначено ще чотири - по одному на повіті Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський та Перекопський.

Управління колоніями на рівні округів здійснювалося окружним Приказом, який складався з Голови (або окружного старшини) та двох бейзицерів. Вони обиралися із середовища колоністів - перший на три роки, а бейзицери на два й виконували свої обов'язки за грошову винагороду. У Бердянському повіті спочатку усі колонії слов'янських переселенців увійшли до складу Бердянського болгарського округу: 31 колонія болгарських колоністів, 6 колоній колоністів-неболгар, 5 сіл неколоністів - росіян та українців, що прибули разом з переселенцями з-за кордону¹. Взимку 1861-1862 років у Ногайську був створений тимчасовий окружний приказ цього округу. До його складу ввійшли Т. Велков, Г. Греков та К. Тодоров. Це були відомі колоністи, які входили до складу організаторів переселення. Восени 1862 року старшиною Бердянського болгарського округу було обрано І.Корнєва. Приказ був переведений до колонії Преслав. У 1865 році Корнєв був усунутий з посади за виявлені численні зловживання. Замість нього влітку 1866 року після декількох виборів нарешті старшиною став гюнівський поселянин Г.М.Карастоянов, який займав цю посаду до реформи 1871 року.

---

¹ Лозанівка, Новокостянтинівка, Володимирівка, Дмитрівка та Мар'янівка.

Восени 1869 року було зроблено спробу реорганізувати Бердянський болгарський округ. Від нього відокремили 10 колоній, які ввійшли до нового округу, що дістав назву Молочанського болгарського. Болгарські колонії Мелітопольського повіту¹ з самого початку утворили окремий округ з центром у Волканештах. У кожній колонії існував сільський приказ. Він складався з сільського старости (шульца), двох бейзицерів та десяцьких, які обиралися по 1 від кожних 10 дворів. Ці посади посідали місцеві колоністи (старости та бейзицери - на 2 роки, а десяцькі - на місяць). З цих посадових осіб тільки староста отримував платню, а інші виконували свої обов'язки безкоштовно. Повноваження окружного та сільського наказів були ті ж, що й у сільської адміністрації в казенних селах².

Органом громадського самоврядування в кожній колонії був сільський мирський сход. Питання, які підлягали його вирішенню, були такими: сільські вибори, звільнення колоністів в інші стани, порушення клопотань, розкладка податків та повинностей, виключення членів з свого середовища, господарські питання. Сільський сход грав важливу роль у внутрішньому житті кожної колонії.

До 1871 року колоністи мали також окремий суд, який перебував у компетенції колоністського управління. У цивільних справах першою судовою інстанцією був сільський приказ, другою - окружний приказ, а третьою - Опікунський комітет. Цивільні справи з неколоністами, а також кримінальні справи колоністів розглядалися у загальних судових інстанціях. З 1864 року з відома колоністського управління

---

¹ Болград, Волканешти, Тернівка, Дмитрівка та Олександрівка.

² Пачев С.И. Развитие экономики болгарских колоний в Приазовье (1861-1914) / Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи.— Запоріжжя, 1996.— Вип.1.— С.27-39.

були вилучені всі судово-слідчі справи, вони вирішувались за «Статутом карного судочинства», прийнятого в цьому році¹.

Отже, другим етапом у формуванні правового статусу колоністів пов'язаний з новими масовими переселенням в Бессарабію, що відбулося в період російсько-турецької війни 1806-1812 років. Основна маса емігрантів почала прибувати до краю з осені 1809 року, коли російські війська досягли північно-східної та східної Болгарії.

На цьому етапі соціальний конфлікт, що назрівав, стримувався представниками військової влади Росії. Для полегшення долі біженців їм надавали різноманітні пільги, звільняли від оподаткування і таке інше. Так, у 1809 році переселенців було звільнено від виплати податків та повинностей терміном на один рік. У 1810 році П.І. Багратион, як і його попередник по командуванню Дунайською армією О.О. Прозоровський, прийняв рішення не оподатковувати колоністів і не примушувати їх до виконання повинностей. М.М. Каменський, що змінив П.І. Багратиона, у грудні того ж року наказував віце-іпрезиденту Дивана князівства Валахії Енгельгарду звільнити іммігрантів від всіляких земських та казенних повинностей².

26 квітня 1811 року головнокомандуючий російською армією М.І.Кутузов гарантував задунайським переселенцям такі пільги:

1. Звільнення від земських податків та повинностей на кілька років.

---

¹ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький / За ред. В.Д. Гончаренка.— К.: Ін Юре, 1997.— Т.1: З найдавніших часів до початку ХХ ст.— С.259-261.

² Багратион в Дунайських княжествах: Сб. документів.— Кишенев, 1949.— С.32, 69.

2. Звільнення від впливу з боку Диванів та земських ісправників у Молдавії та Валахії.

3. Відвести під поселення вільні землі, що вибиралися самими переселенцями.

4. Здійснювати управління переселенцями «спеціальним товариством колоніальних поселенців», для допомоги якого будуть виділятися російські офіцери¹.

Після цього указу почали створюватися органи громадського самоврядування, почався процес межування та роздачі земель.

У 1812 році згідно з Бухарестським мирним договором Бессарабія була приєднана до Росії. У цей період спостерігається новий наступ бояр на права переселенців.

На чолі нового адміністративного управління знаходився губернатор, який залежав тільки від головнокомандуючого російської армії. Губернське правління відало всіма справами області (управління, суд, поліція, фінанси тощо). Таке управління здійснювалось не тільки на півночі та в центрі Бессарабії, але й у Буджаку серед задунайських переселенців протягом кількох років. В адміністративному відношенні переселенці повністю прирівнювалися до місцевого населення області, оскільки позбавлялися прав на спеціальне влаштування².

Політику створення великого землеволодіння на звільнених від турок землях уряд проводив методами, котрі суперечили законодавству Російської імперії. Так, під час загарбання Буджаку Туреччиною бояри та монастирі одержали нові вотчини в Задрутській Молдавії замість втрачених у

---

¹ Кутузов М.И. Сборник документов.— М., 1953.— Т.3.— С.345.

² Лясота Л. Етапи формування правового статусу болгарських колоністів на півдні Бессарабії на початку XIX ст. / Историчне краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів.— Одеса, 1994.— Вип.5.— С.4-9.

Буджаку. Тепер бояри поверталися та самовільно захоплювали казенні землі, де вже оселилися іммігранти. Обласний уряд провадив торги по віддачі у відкуп землі з таким розрахунком, щоб забезпечити їх одержання боярами, близькими до урядових кіл.

У 1815-1816 роках масовими виступами були охоплені колонії задунайських переселенців. Вони вимагали влаштувати їх «на правах знаменитого Війська Донського», виділити їм «для проживання достатню кількість землі по річці Дунай», організувати управління ними виборною адміністрацією, яка не залежить від місцевої влади. Найбільш активними були колишні волонтери, які брали участь у війні в складі добровольчих формувань¹.

Боротьба переселенців у формі переходу з приватних земель на казенні, втеч за межі Росії, повстань примусила царський уряд створити Комісію для з'ясування ситуації в колоніях Бессарабії і вжиття необхідних заходів. Комісія була створена у березні 1816 року, проіснувала вона до середини липня 1816 року, безумовно була успіхом колоністів у боротьбі з кріпосниками. У складі Комісії, а потім і в Тимчасовому Бессарабському комітеті, що проіснував до 1818 року, працював майбутній декабрист О.П. Юшневський. Він незмінно відстоював інтереси переселенців і вперше зібрав правдиву інформацію про кількість та становище іммігрантів, якої до цього часу уряд не мав. О.П. Юшневський висловлювався за негайне оформлення статусу колоністів для задунайських переселенців.

22 березня 1818 року було створено Комітет з опіки іноземних поселенців південного краю Росії - орган

---

¹ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского: Сб. документов.— Кишнев, 1957.— С.100, 101, 102, 113.

регіонального управління іноземними колоніями. Опікуном було призначено одного з найбільш талановитих адміністраторів Півдня І.М. Інзова.

29 грудня 1819 року вийшов урядовий указ, а 12 березня 1820 року - письмовий акт міністра внутрішніх справ В. Кочубея, за яким в законодавчому порядку закріпився юридичний статус болгар переселенців в Буджаку. Для їх розселення відводилася спеціальна територія, вона була поділена на 4 округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський, Буджацький. Управління повинно було здійснюватися (спеціальним) особливим опікуном, що призначався міністром внутрішніх справ, а також окружними старшинами, сільськими старостами та іншими виборними урядовими особами з колоністів. Кожна родина одержувала по 60 десятин землі.

Таким чином, процес формування соціально-економічного та правового статусу колоністів завершився в 1819 році. Каталізатором цього процесу були боротьба переселенців за свої права, а також діяльність деяких представників прогресивної інтелігенції. Завдяки цьому склалися сприятливі умови для швидкого освоєння земель Бессарабії і розвитку капіталістичних стосунків у сільському господарстві. Це сприяло більш швидким, ніж в інших регіонах імперії, темпам розвитку землеробства.

Освоєння степових територій Північного Причорномор'я переселенцями з південно-російських губерній та колоністами із-за кордону сприяло швидкому росту економічного благоустрою краю, перетворенню його з малозаселених степових просторів, на яких було розповсюджене екстенсивне кочове господарство, у землеробсько-промисловий регіон з розвиненою торгівельною інфраструктурою.

РОЗДІЛ 11

Зміна правового статусу переселенців та зрівняння з іншими підданими Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX ст.

Законодавчі акти стосовно правового статусу представників інших національностей України протягом другої половини XVIII - XIX століть постійно удосконалювалися. На початку формування юридичної бази стосовно представників різних національностей засновувалося на указах і маніфестах імператорів Російської імперії, а також на ордерах головнокомандуючих російської армії під час військових дій.

Але, починаючи з 80-х років XVIII століття, вступає у дію законодавство стосовно переселенців. Видані у 50-70-ті роки XIX століття законодавчі акти відігравали роль перехідних, їх метою було надання всьому землеробському населенню України одного статусу - особисто вільного селянина.

У другій половині XIX століття істотно змінився статус переселенців, які оселилися в Україні у другій половині XVIII століття, це населення уряд постійно переводив з одного стану до іншого стану, на що вони неодноразово вказували у своїх листах до голови держави. В 1857 році військові поселення були скасовані і з 1-го січня 1858 року переселенці стали південними поселянами. 4 червня 1857 року було підписано «Положення про нове влаштування військових поселень». Перехід військових поселень до нового для них влаштування проходив поступово, він поділяється на три періоди. Перший період перехідного стану починався з часу оголошення

«Положення» і обмежувався 1 січнем 1858 року. Другий період починався з 1 січня 1858 року і закінчувався 1 січня 1859 року. Третій період починався з 1 січня 1859 року і припинявся за розсудом Уряду, коли в поселеннях пройдуть перетворення¹.

Військові поселення кавалерії одержували з 1 січня 1858 року найменування «південних поселян». Південні поселяни за своїм статусом прирівнювались до державних селян, вони наділялись податною землею, за яку платили поземельний податок. Землею наділялись не за кількістю членів сім'ї, а за наявними засобами для її обробітку. Кожна родина повинна була мати мінімум 5 десятин податної землі. Садиби і городи в оподатковану землю не включалися.

Поселення за географічним розташуванням поділялися на три частини по губерніях, в яких вони розташовувались:

1. Харківське, що утворювалося з 8 округів Українського військового поселення.

2. Херсонське, в склад якого входили 12 округів і одна окрема волость Новоросійського військового поселення.

3. Києво-Подільське, що включало в себе 5 округів і одну окрему волость військового поселення Київської і Подільської губерній.

Кожне з поселень за простором займаної ним землі і народонаселенням ділилося на округи: Харківське і Києво-Подільське на два, а Херсонське на три.

Головний начальник південних поселень був разом з тим і головним їхнім господарем. Тому в його обов'язки входила турбота про благоустрій поселян. Права і обов'язки окружних начальників визначалися правами і обов'язками керуючих Удільними конторами. Волосні начальники були

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1875 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1892.— №17.— С.492-496.

безпосередніми виконавцями розпоряджень окружних начальників, мали в своєму володінні волосні розправи, в яких вони були присутні в якості голів. Кожною волостю завідував волосний начальник, штаб або обер-офіцерського чину. Всі посади по управлінню населенням могли займати як військові, так і громадянські чини.

Волосні начальники, виконуючи покладені на них обов'язки і доручення, робили донесення начальнику округу здебільшого усно і обмежувалися лише найнеобхіднішою перепискою. Волосна розправа знаходилась у відомі волосного начальника і складалась з голови, двох засідателів і одного писаря. Для мирного припинення суперечок і тяжб, що виникали між поселянами, призначаються на кожну волосну розправу по два «сумлінних», які прирівнювались званням засідателів.

Посадові особи сільських управлінь, за винятком волосних начальників, вибиралися сільськими громадами з поселян на підставі поставлених для цього правил по відомству Уділів. Головний начальник поселення робив негайне розпорядження, щоб усіма сільськими громадами проведені були вибори до зайняття посад у сільських управліннях. Окружні і волосні начальники повинні були піклуватись, щоб вибори відбувалися за правилами, встановленими по Удільному відомству. Всяке пряме втручання або вплив з боку місцевого начальства на обрання службових осіб, окрім тих, що допущені удільними правилами, заборонялися.

Розглянемо тепер становище церков і духівництва в південних поселеннях. Церкви залишалися до особливого розпорядження в тому ж стані, як і до того. Духівництво цих церков залишалось також по старому у відомстві головного начальника. Церковні капітали, що зберігались у Департаменті військових поселень, передавалися в управління головного

начальника південних поселень і, знаходячись в його розпорядженні, оберталися в Херсонському наказі суспільного нагляду.

Що стосується судоустрою південних поселень, то поселяни користувались тими ж правами, що були визначені указом 14 березня 1857 року для селян (колишніх поземельних солдат), підлягали управлінню Удільного відомства. Всі посадові особи були зобов'язані при виникненні між поселянами суперечок і тяжб вживати всі міри до злагоди і примирення ворогуючих. Якщо ж після їх втручання примирення не відбудеться, то «сумлінний» словесно доносить про те волосному начальнику, який також намагається переконаннями примирити ворогуючих, а у випадку, якщо це не вдавалося йому, то наказував ворогуючим з'явитися для розбору у волосную розправу.

У волосній розправі, що складала перший ступінь суду поселян, розбиралися і остаточно вирішувалися їхні суперечки. Рішення волосної розправи виконували, яка б не велика була ціна позову, якщо на таке рішення не була проголошена незгода в певний термін. За невеликі провини: порушення внутрішнього порядку, погане ведення господарства і невиконання сільських робіт волосной начальник або розправа призначали арешт на три дні, грошовий штраф, наряд на роботу для мирських потреб або тілесне покарання. Покарання і стягнення записувалися в штрафні журнали волосних розправ, що ревізувалися місцевим начальством при огляді сіл.

14 липня 1866 року південні поселяни були переведені в стан державних селян. На волосних сходах посередники прочитали найвище затверджений 18-го січня 1866 року указ Державної Ради про передачу поселян у ведення загальних губернських і повітових, а також місцевих по селянських справах установ і пояснив, що їх надільні землі і угіддя

залишаються в їхньому користуванні надалі без всякої зміни до остаточного поземельного влаштування. Вони зобов'язані сплачувати всі колишні грошові збори і відбувати натуральні повинності. Волосний голова був перейменований в старшину. «Сумлінні» скасовані і знову обрані волосні судді і утворене замість волосної розправи волосне правління. Акт підписували волосні старшини, засідателі, волосні писарі і сільські старости, а також знов обрані волосні судді і виборні поселяни[209]¹.

Еволюція Південноукраїнських поселень яскраво ілюструється історією селища міського типу Вільшанки та навколишніх сел. Багато вільшанських болгар, які переселились в Україну у II половині XVIII століття, брали участь у російсько-турецькій війні 1777-1778 років у складі Бузького уланського полку, весь офіцерський склад якого отримав петлиці на мундири офіцерів з написом «За відзнаку у війні 1777-1778 років». За Сан-Стефанською мирною угодою, підписаною 19 лютого (3 березня) 1778 року, Болгарія стала незалежною від Османської імперії. В січні на площі біля вільшанської церкви відбулося народне гуляння. Болгарські дружинники виділялися з-поміж тих, хто святкували звільнення Болгарії, своїми головними уборами. Серед дружинників були герої Шипки і рейду генерала Гурко, кавалери орденів святого Георгія - Сафрон Боев і Степан Федоров.

У 1782 році був проведений переділ землі по дворах. Спочатку землі поділили на дві громади, після цього на сотні, а потім на двори. В 1783-1785 роках був проведений перепис населення, в ньому значиться, що Вільшанка (Ольшанка, Маслово) розміщена на схилі лівого берега річки Синюхи по

---

¹ Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1775 году) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям.— 1793.— №12.— С.285-286.

Вільшанській балці, село поділяється на два «взводи» (суспільства). Двори майже скрізь огорожені кам'яними огорожами, криниць 16, з них половина з солоноватою водою. Хутори розміщені як на березі Синюхи, так і по степових балках. В цей час у Вільшанці проживало 5043 мешканці, з них чоловіків - 2583, жінок - 2460. Землеволодіння було громадським, збирання збіжжя проводилося косами з грабками, обмолочували збіжжя гармашами, катками, молотильними машинами. Вільшанці займалися городництвом і бджільництвом. 222 господарства були безземельними, їх господарів називали «садибниками».

Хоча 1884 і 1885 роки були врожайними, але непорядки в розподілі громадських земель, погана сівозміна, важкий фінансовий стан, борги, різноманітні додаткові державні податки, дорожнеча погіршували економічне становище селян. Частина малоземельних селян йшла на заробітки до поміщиків у сусідні села або на цукрові заводи, щоб поліпшити своє матеріальне становище. Інші своїм транспортом виконували різні роботи. Взимку вони наймались возити ліс і дрова до залізничної станції Підгородна. А раніше, до закінчення її будівництва, вільшанці перевозили в Одесу зерно, борошно й інші вантажі. Коли побудували залізницю, вони стали возити продукти хліборобства і скотарства в Ольвіополь. Необхідні для господарства товари Вільшанці купували на базарах у Лисій Горі, в Добровеличковці і Людвинівці¹.

У переселенців залишилася незмінна традиція носити ціле літо «абички»². Взимку і влітку болгарки носили вовняний одяг і взуття власного виробництва. Чоловіки носили одяг з овечої шкіри і вовни. Інші необхідні предмети побуту і знаряддя праці вони також виробляли самі. Жінки-болгарки в

---

¹ Зараз Юзеполь.

² Жіночий одяг, виготовлений з чорного саморобного сукна з великим синім поясом. З 7-10-річного віку носили "абичку" і діти.

зимові вечори при освітленні «каганців»¹ з великою майстерністю виробляли з вовни, льону і конопель килими, святковий жіночий одяг, хустки, рубахи, пояси. В 1872 році на політехнічній виставці в Москві експонувалися ці предмети[107]².

Реформа іноземних колоністів також йшла у загальному руслі реформ 50-70 років XIX століття. Вона готувалася протягом декількох років. Після змін 1866 року в громадському управлінні державних селян уряд вирішив і для колоністів прийняти нові правила. Спеціальна комісія виробила три проекти: 1) «Місцеве положення про громадське управління іноземних колоністів.»; 2) «Правила про перетворення громадського управління й передачі у відомство загальних установ, підпорядкованих Міністерству державного майна іноземних поселян (колоністів)»; 3) «Місцеве положення про поземельний устрій іноземних поселян (колоністів)».

Головний комітет з влаштування сільського стану 21 березня 1871 року розглянув ці проекти й прийшов до висновку, що замість видання для іноземних колоністів особливих положень, треба поширити на них дію Загального положення про селян від 19 лютого 1861 року з деякими доповненнями, пов'язаними з особливостями їх побуту. Так замість трьох проектів виробили один. Після розгляду нового закону в Державній Раді, 4/16 червня 1871 року він був затверджений імператором у місті Емсі. Цей документ дістав назву «Правила про устрій поселян-власників (у минулому колоністів), поселених на казенних землях в губерніях С-Петербурзькій, Новгородській, Самарській, Саратовській,

---

¹ Керосинові лампи мали тільки привілейовані і міщани.

² Гуржос И.И. Краткий очерк истории поселка Ольшанка и сел Ольшанского района Кировоградской области / Подготовка текста, вступительная статья С.В. Петкова.— Запорожье, 1995.— С.23-28.

Воронезькій, Полтавській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській і в області Бессарабській». Він окладався з 28 статей, які поділялися на два розділи: перший регулював суспільний устрій та управління поселян-власників (ст. 1-15), а другий - їх подальший поземельний устрій (ст. 16-28) [39]¹.

За «Правилами» фактично був скасований стан іноземних колоністів, які тепер отримали назву поселян-власників і переходили у підпорядкування загальним установам у селянських справах. Вони повинні були виконувати всі належні грошові і натуральні повинності, на них розповсюджувалася дія загальних законів, що були видані стосовно селян.

Але, з іншого боку, за поселянами-власниками тимчасово зберігалися деякі пільги. Так, до проведення майбутньої військової реформи за ними залишалося звільнення від рекрутського набору, а на 10 років - від військово-постійної повинності. Крім того, впродовж 10 років за ними зберігалося право переходити в інші стани, залишаючись у попередньому, а також можливість залишити російське підданство й виїхати за кордон без внесення в казну частини набутого ними капіталу. Однак ці тимчасові поступки лише підкреслювали безповоротність змін, що відбулися в житті колоністів.

Офіційна процедура ознайомлення іноземних колоністів з їх новим становищем у Мелітопольському повіті відбулася 12 вересня 1871 року (у Волканештах), а в Бердянському повіті - 17 вересня 1871 року (у Преславі). У присутності членів відповідних окружних та підлеглих їм сільських приказів особлива комісія зачитала «Правила». Колоністам заявили, що відтепер їхнє життя буде регулюватися не Статутом про

---

¹ Російський державний історичний архів.— Ф.1181: Головний комітет з устрою сільського стану. 1857-1882 рр.— Оп.1.— Спр.72.— Арк.351-354.

колонії, а загальними законами, що стосуються селян. Серед цих законів були Загальне положення про селян 19 лютого 1861 року, Височайше затверджене 17 грудня 1866 року положення Головного комітету про устрій сільського стану та інші. «Статут про колонії» був скасований, і лише деякі його статті, які не суперечили новому законодавству, мали зберегти силу.

Отже, внаслідок реформи 1871 року колоністи фактично змінили свою станову належність. З одного боку, це дещо погіршило їх загальне становище: вони втратили пільги, стали більш незахищеними перед владою, збільшився тягар податків та повинностей¹, з'явилися додаткові фактори для посилення асиміляційних процесів, піднялися переселенські настрої. З іншого боку, це сприяло більш тісній інтеграції болгарських колоній (відтепер - поселень) до різних сфер життя регіону. Лише незначна частина іноземних поселенців належала до інших станів, серед яких найчисельнішим було духовенство. Деякі з них за особисті заслуги отримали звання Почесних громадян, з числа колишніх офіцерів, які належали до дворянського стану, були міщани, купці, іноземні громадяни. Правове положення цих категорій визначалося залежно від станової належності.

З правовим станом значною мірою була пов'язана й система оподаткування. При переселенні мігранти отримали восьмирічну пільгу від податків та повинностей. Цей термін рахувався для кожної сім'ї окремо з моменту фактичного поселення. Оскільки не всі колоністи прибули одночасно, то й розбіжності у даті закінчення пільгового періоду становили майже 5 років: від другої половини 1869 року до 1874 року. Тобто, коли для основної маси сімей пільговий період закінчився у 1870-1871 роках, то для деяких інших він ще продовжувався.

---

¹ До яких незабаром додалася ще й військова.

Згідно із земською реформою, яка проходила за Указом від 1 січня 1864 року з 1866 року в Україні, вводився додатковий земський збір. Бердянське земство поставило перед урядом питання про оплату колоністами цих грошей. Справа в тому, що землі переселенців, які мали пільги, займали майже третину Бердянського повіту. Через це місцеве земство мало значні ускладнення при формуванні свого бюджету. Уряд знайшов компромісне рішення: домагання Бердянської Земської Управи були визнані законними, але до закінчення пільгового терміну гроші по окладах сплачували не колоністи, а казна. Аналогічно отримувало гроші й Мелітопольське земство. Бердянська земська управа, наприклад, за 1867-1872 роки отримала таким чином 71958 карбованців 53 копійки. Колоністи протягом пільгового терміну були звільнені й від виконання численних натуральних земських повинностей^[94]¹.

Отже, завдяки пільгам переселенці були на 8 років звільнені від державних податків, додаткового земського збору й натуральних земських повинностей. Вони оплачували тільки мирський збір на колоністське управління, який дорівнював 33 копійкам з ревізької душі, а також деякі інші збори, які самі собі встановлювали вироками. Крім того, вони виконували також мирські натуральні повинності. Пільга була досить суттєвою для переселенців. У середньому кожна сім'я економила по 20-25 карбованців на рік. Це допомагало переселенцям влаштувати своє господарство, незважаючи на несприятливі природні умови в перші роки. Крім того, згідно з затвердженою царем 14 лютого 1886 року доповіддю міністра державного майна з 1886 до 1872 року на користь колоністів

---

¹ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький / За ред. В.Д. Гончаренка.— К.: Ін Юре, 1997.— Т.1: З найдавніших часів до початку ХХ ст.— С.256-259.

оберталися всі прибутки з запасних земель при нових колоніях¹.

Реформа 1871 року внесла зміни в порядок оподаткування. Колоністи відтоді мали сплачувати податки на загальних засадах. Разом з тим вони повинні були, як і всі селяни, сплачувати збір на утримання місцевих установ у селянських управах і додатково протягом деякого терміну продовжувати виплату спеціальних колоністських податків. Тобто деякий час колоністи мали платити податків більше, ніж інші селяни. Треба зважити ще й на той факт, що реформа 1871 року співпала із закінченням пільгового періоду для більшості населення приазовських колоній. Таке різке одночасне збільшення податків і повинностей виявилось досить чутливим для переселенців й стало однією з причин посилення переселенських настроїв у їх середовищі.

До військової реформи 1874 року колоністи були звільнені від служби. У 1874 році в Російській імперії був запроваджений загальний військовий обов'язок. Реформа готувалася заздалегідь. Ще восени 1873 року земства затвердили розподіл населення за призивними ділянками. Наприклад, Преславська волость була приписана до Ногайської ділянки, а Цареводарівська - до Нововасилівської. Маніфест про загальний військовий обов'язок був проголошений у приазовських селах на початку березня 1874 року, а в кінці цього ж місяця під час складання призивних списків у деяких з цих сіл відбулися заворушення: колоністи намагалися перешкодити внесенню до цих документів молодих хлопців із своїх сіл. Так, 23 березня у село Преслав прибув волосний старшина Шалалієв у справах складання призивних списків. Поселяни дізнались про мету його відвідин

---

¹ Фоменко В.Г. Матеріали к истории переселения Бессарабских колонистов в Приазовье в 1861-1863 гг.— Запорожье, 1963.— С.38.

лише 25 березня. Тоді вони заарештували сільського старосту за нібито незаконний запис їхніх дітей. У селі Зеленовці староста Донеv сам брав участь у заворушенні. Тут поселяни заспокоїлися лише після того, як, зупинивши віз волосного старшини Шаладієва, вирвали з призивного списку аркуш, на якому були записані молоді люди з їхнього села.

В селах Ганнівці, Першомиколаївці, Петровці, Романівці та Манойловці поселяни обмежилися тим, що відібрали у старост печатки, сподіваючись, що таким чином вони усунули можливість складання будь-яких офіційних документів. У цьому виявилися намагання приазовських колоністів відстояти своє право на пільги. При переговорах з владою вони посилалися на старі закони. Переконавшись, що закони ці втратили чинність, колоністи вимушені були відступити. З того моменту вони відбували військову повинність нарівні з іншими підданими Російської імперії.

Що стосується грошових платежів, то поселяни мали сплачувати їх за різними окладами, які в сукупності становили відчутну суму. Це були державні податки, земські, волосні й сільські (мирські) збори. Після отримання документів на володіння землею, у 1872 році колоністів почали обкладати Державним оброчним податком. Розмір його коливався в різних селах від 39 до 62 копійок з десятини. Тобто середнє господарство з 50 десятин повинно було сплачувати по 19,5 - 31 карбованець на рік. Поселяни мали можливість зменшувати розмір цього податку шляхом внесення до казни капіталу, відсотки з якого дорівнюватимуть сумі, на яку зменшується податок. Згідно з законом від 12 червня 1886 року державний оброчний податок був замінений на викупні платежі, що призвело до незначного підвищення податку - по 1 копійці на десятину.

Із закінченням пільгового періоду колоністи почали оплачувати земський збір, яким обкладалися землі, нерухоме майно, промислові заклади тощо. Розмір цього збору визначався на кожний рік і мав тенденцію до збільшення. На утримання волосного управління існував волосний збір.

Крім того, в кожному селі встановлювався сільський мирський збір, який призначався на утримання сільського управління, церковного причту, шкільні та деякі інші потреби. Розміри волосного та сільського зборів для кожного окремого села були різними. Вони залежали від числа сіл у волості, загальної кількості землі¹ та інших факторів. Іноді сільська громада зменшувала подесятинну розкладку, покриваючи частину збору з громадських прибутків.

Треба зауважити, що сільський збір мав значну питому вагу у загальній сумі платежів.

Крім грошових податків поселяни були зобов'язані виконувати деякі натуральні повинності як земські, так і мирські. Основними земськими повинностями були такі:

1. Подводна - по утриманню возів для роз'їздів поліцейських чиновників, судових слідчих й інших осіб, а також для перевозки земської пошти.

2. Етапна - по наданню возів та вартових для супроводження осіб в середині повіту, які були заарештовані поліцією, судовими слідчими й волосними та сільськими урядниками.

3. Дорожна - по ремонту доріг і деяких мостів та гаток на поштових і торгових дорогах.

4. Квартирна - по виділенню квартир та наданню возів для команд нижніх чинів, що проходили через повіт.

---

¹ Тим більше землі у громади, тим менше податку припадає на 1 десятину.

5. Овражкова - по знищенню польових шкідників.

6. Хлібна - по утриманню хлібних запасів на випадок неврожаїв.

Ці повинності були досить обтяжливими для поселян, оскільки відривали їх від господарства, нерідко в «гарячу» пору року. Зважаючи на це, земства намагалися поступово переводити натуральні повинності у грошову форму. Підводна повинність переводилася на грошову шляхом створення земських станцій. У тих селах, де не було земських станцій, повинність виконувалася натурою, але з грошовою допомогою від земства. Етапна повинність також була повністю переведена на гроші з допомогою від земства. Хлібна повинність також поступово була переведена на гроші шляхом продажу наявного в магазинах зерна й створення особливого продовольчого капіталу. Це було більш вигідно, оскільки дозволяло уникнути псування хліба й витрат на утримання магазину. До того ж завдяки відсоткам капітал постійно зростав. А в разі неврожаю завжди можна було купити хліб в інших регіонах. Українські та російські села не одразу сприйняли цю нову форму. Натомість німці дуже швидко перетворили наявні хлібні запаси на продовольчий капітал і до 1880 року таких сіл вже було понад 75% від загальної кількості сіл. Квартирна повинність відправлялася натурою, але вона була незначна, оскільки військові команди проходили через територію краю досить рідко. Дорожна повинність також виконувалася натурою. За кожним селом була закріплена певна ділянка дороги. Натуральним чином виконувалася й повинність по знищенню шкідників - у разі її порушення з винних стягувався штраф.

За реформою 1871 року до адміністративного устрою приазовських колоністів були внесені зміни. За Правилами від 4/16 червня 1871 року приазовські колонії перейшли до

відомства загальних у селянських управах установ. Колоністські округи необхідно було перетворити на окремі волості.

Громадське сільське та волосне управління, так само як і волосний суд, влаштовувалися на засадах, зазначених у статтях 40-129 Загального положення про селян від 19 лютого 1861 року. Отже, відтоді сільське громадське управління мало складатися з сільського сходу, сільського старости й, у разі необхідності, інших посадових осіб: писаря, доглядача тощо¹.

Сільський сход складався з усіх господарів - членів громади. До його відома, крім питань, зазначених у статті 51 «Загального положення» стосовно виборів посадових осіб та виборних на волосний схід, звільнення та прийом членів громади, дозвіл на сімейні розподіли, влаштування громадського землекористування, порушення клопотань через виборних, призначення мирських повинностей та розкладка всіх повинностей взагалі у колишніх колоністів додавалися встановлення, за статтею 4 «Правил», малого сільського сходу, дозвіл передачі подвірних ділянок від одного господаря до іншого, розпорядження мирськими оброчними статтями, завідування громадськими лісами та плантаціями. Безземельні поселяни мали надсилати до сільського сходу по одному виборному від кожних десяти дорослих робітників.

Повноваження сільського старости за статтею 58 «Загального положення» полягали у скликанні та розпуску сільського сходу й головуванні на ньому, приведенні у виконання приговорів сільського сходу й розпоряджень вищестоящих установ, завідування й нагляд за збереженням громадського майна, нагляд за виконанням повинностей й

---

¹ Хрестоматія з історії держави і права України.: Навч посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький / За ред. В.Д. Гончаренка.— К.: Ін Юре, 1997.— Т.1: З найдавніших часів до початку ХХ ст.— С.233-247.

оплати різних зборів, загальному нагляді за порядком у селі тощо.

Волосне управління мали складати волосний сход, волосний старшина з волосним правлінням та волосний селянський суд. Волосний сход складався з посадових осіб (сільських та волосних), а також з виборних від кожних десяти дворів селян. До його відома входили питання, зазначені у статті 89 «Загального положення»¹. Крім загального сільського й волосного сходів згідно з статтею 4 «Правил» колишнім колоністам дозволялося скликати малий сільський сход, малий та частковий волосний сход.

Волосний старшина за статтею 83 «Загального положення» мав обиратися з місцевих жителів, до його повноважень входило оголошення законодавчих актів, нагляд за порядком, передача до поліції порушників закону, розпорядження при надзвичайних ситуаціях тощо. Волосне правління складалося з старшини й збирачів податків. До відома волосного правління, крім питань, зазначених у ст. 89 «Загального положення»², згідно з статтею 4 «Правил» додавалися розпорядження по користуванню громадськими землями, що належать всій волості, розпорядження по страхуванню та обігу позиково-ощадних кас.

Отже, нові органи управління за своїми повноваженнями не дуже відрізнялися від колоністських, тому й не дивно, що всі посадові особи до закінчення строку своїх повноважень мали залишатися на місці, виняток становили волосні судді, яких треба було обирати. З того часу окружні старшини стали виконувати обов'язки волосних, а сільські старшини - старост.

---

¹ Вибори посадових осіб, порушення клопотань у справах всієї волості, призначення й розкладка зборів та повинностей у межах волості.

² Здійснення грошових витрат, продаж селянського майна за борги, наймання та звільнення волосних посадових осіб, що служать за наймом.

Практичне здійснення адміністративної реформи у приазовських колоніях відбулося невдовзі після прийняття «Правил». 7 серпня 1871 року Ігнатій Падейський був призначений мировим посередником новоствореної третьої ділянки Бердянського повіту, до якої увійшли болгарські та німецькі волості. Для перетворення й влаштування сільських і волосних правлінь були створені особливі комісії у складі мирового посередника, ісправника та чиновника з особливих доручень Опікунського комітету. Наприклад, 12 вересня 1871 року така комісія оголосила про скасування Волканештського окружного приказу і створення замість нього волосного правління. У Бердянському повіті аналогічна процедура відбулася 16 вересня. Там були створені Преславська та Цареводарівська волості. До цих волостей увійшли болгарські, молдавські, албанські і гагаузські села.

Отже, в ході реформи 1871 року в адміністративному устрої приазовських колоній відбулися зміни, які головним чином торкнулися їх адміністративно-територіального розподілу та підпорядкування, а склад та функції органів управління мало в чому змінилися.

Підсумовуючи вищесказане, відзначимо, що переважна більшість приазовських переселенців у період з 1861 до 1871 року належала до стану іноземних колоністів, а згідно з реформою 1871 року їх перевели до стану поселян-власників, що дещо погіршило їх загальне становище. Що стосується переселенців, які належали до інших станів, то їх правове становище визначалося в залежності від станової належності. Питома вага цієї категорії не перевищувала 2%. Перші 8 років приазовські колоністи були звільнені від податків і повинностей, а, починаючи з 1871 році, зникають розбіжності в оподаткуванні приазовських колоністів та інших мешканців регіону. Колоністи завдяки пільгам, які вони мали раніше були

досить заможними господарями, надлишок товарів вони вільно продавали на ярмарках та базарах у містах Південної України, вивозили до азовських портів¹.

Пільгова політика у ставленні до іноземних переселенців визначалась політичними завданнями, які стояли перед урядом і сприяла зміцнення позицій Російської імперії у Північному Причорномор'ї. Утворення колоній західноєвропейських колоністів і “задунайських переселенців” у Південній Україні сприяло швидкому економічному розвитку краю.

---

¹ Постановление Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии созыва 3-4 апреля 1881 г., очередной сессии созыва 27-го сентября 1881 г., чрезвычайной сессии созыва 7-13 декабря 1881 г., 3 февраля 1882 г. с приложением докладов земской управы.— Бердянск, 1882.— С.247-248.

РОЗДІЛ 12

Зрівняння правового статусу переселенців з підданими Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX ст.

З розвитком капіталістичних відносин в Україні розпочинається значний ріст торгово-промислових центрів, який призводить до нових міграційних процесів. Розвиток капіталістичних відношень на Україні в другій половині XIX століття викликав значний приплив поряд з українським і російського населення. Все більш етнічно змішаним стає склад населення міст.

У цей же час значно змінюється ситуація на селі, зростає кількість слов'янських переселенців: чехів і словаків зі східної України. Словаків в Україні біля 10 тисяч чоловік, живуть вони в основному в містах Закарпаття, здебільшого в Ужгороді. На кордоні зі Словачиною є декілька змішаних українсько-словацьких сіл, в яких чисельно переважають українці. Біля 200 словаків живе в селищі Кірове під Мукачевом. Говорять словаки своєю рідною мовою, а також українською і угорською мовами.

Естонські поселення були засновані в 1861-1879 роках у Криму учасниками сектантського руху. Незважаючи на релігійні мотиви, цей рух по суті був проявом класової боротьби селянства проти прибалтійських поміщиків і духовенства. Перше естонське село Самруки¹ виникло поблизу Севастополя в 1861 році. Після цього був заснований ряд сіл у степовому Криму: естонці жили в Сирт-Каракчора²,

---

¹ Зараз Берегове.

² Тепер село Гвардійське Первомайського району.

Скінчишава¹, Учкуї-тархан², і в невеликих населених пунктах Куят-Орка³, Джурчи-Перекопськ, Кантуган і Бешарань⁴. В цих поселеннях і частково в містах Криму⁵ і зараз живуть естонці⁶.

Розвиток капіталізму в Чехії в середині XIX століття і пов'язане з ним соціальне розшарування селянства і розорення обезземленої її частини викликали масову еміграцію в інші країни⁷. Багато чеських емігрантів з'являється в Україні. Перші чеські поселення виникли на Україні вже після скасування кріпацтва. Вони оселяються в середині 60-х років XIX століття на Волині в селі Людгардівка, на півдні Подільської губернії в селі Чехівка, в Криму у селах Табор, Богемка, Царевич.

Особливо багато чеських поселень виникло у Волинській губернії в кінці 60-х на початку 70-х років. У той час, як перші чеські емігранти на півдні України і в Криму отримали від царського уряду офіційний дозвіл заснувати колонії, переселення чехів кінця 60-х років на Волинь мало певною мірою стихійний характер. Декілька підприємців організували в Рівному приватну компанію по переселенню чехів на Волинь. Її представники провели відповідну агітацію в Чехії, і навесні 1868 року півтора десятка уповноважених прибули в Рівне. Вони купили через компанію поміщицькі володіння в Рівенському і Дубенському повітах, і вже до кінця літа сюди прибуло багато чеських сімей. Серед емігрантів переважала біднота.

---

¹ Тепер село Краснодарівка.

² Зараз селище міського типу Первомайське.

³ Первомайського району.

⁴ Біля Севастополя.

⁵ Найбільш компактно в селі Краснодарівка Красногвардійського району.

⁶ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).— К.: Наук. думка, 1975.— С.56.

⁷ Чехів в Україні налічується 12 тисяч чоловік, більшість їх живе в Житомирській області.

В 1870 році спеціальною урядовою постановою чехам Волині було дозволено прийняти російське підданство з звільненням на п'ять років від платежу податків і відбування військової повинності. Чехів приписували до селянського стану і підпорядковували загальному для всіх станів місцевому управлінню. Вони за своїм розсудом могли або зараховувати себе до вже існуючих селянських громад і волостей, або утворювати свої окремі. Їм також гарантувалася свобода віросповідання.

Більшість земельних ділянок були куплені чехами у польських поміщиків. Наприклад, вихідці з Богемії в 1870 - 1872 роках купили у польських поміщиків понад 20 тисяч десятин землі. Причому чехи були звільнені від сплати мита при проведенні всіх актів по переходу до них маєтків і земель. На першому етапі колонізації, тобто на початку 60-х років XIX століття, утворилося чотири чеські волості: Рівенська, Дубенська, Луцька і Купичевська, в склад яких увійшли як окремі чеські села, так і українсько-чеські. Емігрантів, які пізніше прибули в Житомирський, Овручський, Новоградволинський повіти, вже не виділяли в окремі волості, а зараховували до українських селянських волостей. В означений період вихідці з Богемії заснували ряд невеликих колоній в центральному Криму. Пізніше з цих колоній виділились чеські поселення: Новгородівка - в Таврійській і Богемка в Херсонській губерніях¹.

Розглянемо тепер, які ж зміни відбувались у районі компактного проживання переселенців з Балканського півострова на території сучасних Запорізької і Донецької областей. При волосному розподілі колишні колонії Приазов'я ввійшли до складу окремих волостей. Але в подальшому були

---

¹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк).— К.: Наук. думка, 1975.— С.38-39, 59.

створені змішані волості. Раніше це сталося в Мелітопольському повіті. Вже у 80-х роках XIX століття Терновка, Олександрівка та Дмитрівка ввійшли до окладу Якимівської волості, де і залишалися до кінця XIX століття. В Бердянському повіті окремі волості існували до 1893 року. У складі Цареводарівської волості в цей період змін не відбувалося (за винятком зникнення трьох колоній - Варварівки, Оленівки та Царициної). У Преславській, навпаки, сталися численні зміни. Спочатку у 1873 році волосне правління було перенесено до Романівки, хоча назва волості була залишена. Клопотання про це було порушено згідно з рішенням волосного сходу від 28 вересня 1872 року, яке аргументувалося центральним положенням Романівки до більшості сіл волості.

Проти переносу волосного правління з самого початку протестували мешканці Преслава, які домоглися через два роки виділення села Преслав у окрему Преславську волость¹. Незабаром п'ять сіл² відокремилися від Романівської у нову Андрово-Старотроянську волость. Таким чином, замість колишньої Преславської тепер існувало три волості. У травні 1876 року депутати ще від чотирьох сіл Романівської волості³ порушили клопотання про перехід до Преславської. У ході вирішення цього питання з'явилася пропозиція взагалі скасувати Романівську і створити змішані українсько-болгарські волості. 1 січня 1878 року вказані чотири села були передані до Преславської волості⁴.

---

¹ Колишня Преславська волость відтоді дістала назву Романівська.

² Андріївка, Трояни, Софіївка, Другомиколаївка та Палаузовка.

³ Банівки, Інзовки, Діанівки та Маріїної.

⁴ Пачев С.И. Развитие экономики болгарских колоний в Приазовье (1861-1914) / Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи.— Вип. I.— Запоріжжя, 1996.— С.27.

У 1893 році були впроваджені зміни, результатом яких стало створення змішаних волостей. Гірсовка та Дунаївка ввійшли до Олександрівської волості; Гамівка, Девнінське, Георгіївка - до Покровської; Федорівка - до Нововасилівської; Трояни та Другомиколаївка - до Дмитрівської; Софіївка, Андріївка, Палаузівка - до Софіївської; Преслав, Інзовка, Банівка - до Преславської; Цареводарівка, Строгановка, Райнівка, Богданівка, Степанівка - до Цареводарівської, у складі яких і залишалися до 1917 року. Романівка, В'ячеславка, Гюневка, Радоловка, Зеленовка до початку ХХ століття залишалися у складі Романівської волості, але пізніше Зеленовка утворила окрему волость. Діанівка та Маріїне спочатку знаходилися у складі Андріївської, а з кінця 90-х років ХІХ століття відійшли до Новоолексіївської волості. Першомиколаївка, Ганнівка та Петрівка, навпаки, довгий час знаходилися у складі Новоолексіївської, а на початку ХХ століття утворили Петрівську волость. Манойлівка спочатку була у складі Андріївської, потім - Новоолексіївської і, нарешті, Петрівської волостей. Одним із наслідків створення змішаних волостей стало те, що волосна адміністрація тепер складалася з представників різних національностей. Сільська адміністрація, звичайно, залишилася болгарською¹.

Важливу роль у місцевому самоврядуванні відігравали земства, які були створені у ході земської реформи 1864 року. Незважаючи на обмеженість своєї компетенції, вони (особливо повітові) мали значний вплив на розвиток різних сфер життя Приазов'я. Цей вплив виявлявся, по-перше, у регулюванні порядку відправлення повинностей та податків, а, по-друге, у сприянні розвитку таких галузей, як народна освіта, охорона здоров'я, будівництво шляхів сполучення тощо. На відміну від

---

¹ Державний Архів Запорізької Облaсті.— Ф.263.— Оп.1.— Спр.79.— Арк.1-3 зв.

Мелітопольського земства, де колишні колоністи не грали помітної ролі, в Бердянському повіті входили до складу земських установ. Земства внесли значний внесок в економічний розвиток регіону, сприяли розвитку сільського господарства іммігрантів¹.

Отже, з точки зору адміністративного устрою можна виділити два періоди. В перший (1861-1871 роки) існувало окреме колоністське управління. В другий період (1871-1893 роки) окреме управління було скасоване, але колонії іноземців входили до складу окремих волостей. І, нарешті, в останній період (1893-1917 роки) національної ознаки при формуванні волостей більше не дотримувалися. Таким чином, правовий та адміністративний статус приазовських колоністів протягом другої половини ХІХ - початку ХХ століття зазнав деяких змін. Своєрідним рубежем стала реформа 1871 року, внаслідок якої змінилася станова належність колоністів - вони були зараховані до стану поселян-власників. Крім того, реформа призвела до скасування окремого управління колоністами.

Закінчення пільгового періоду співпало із реформою іноземних колоністів, що значно посилило податковий прес та навіть призвело до бажання колоністів виїхати на Кавказ. До 1893 року, незважаючи на скасування колоністських округів, більшість сіл переселенців зберігала адміністративну єдність, утворивши окремі волості. Із закінченням терміну пільг на колоністів повністю стали розповсюджуватися законодавство і порядки, що існували в Російській імперії. Емігранти зробили значний внесок в економічний і культурний розвиток краю, де вони проживали.

У кінці ХІХ століття в німецьких колоніях продовжували відбуватися зміни, основи яких були закладені ще у першій

---

¹ Протоколи засідань Бердянського уездного земського собрания за 1910 год с приложениями.— Бердянск, 1911.— С.335-336.

половині цього століття. Відомості за 1879 рік подають нам нову хвилю німецьких колоністських переселень у межах Олександрівського повіту¹. За даними 80-х років XIX століття у Нейгофнунгській німецькій волості, яка була утворена у 1821 році у Бердянському повіті, нараховувалося 177 дворів, 1071 мешканець. Найбільшою була Гальбштадська волость; 30 німецьких колоній з населенням більше 9000 чоловік. Не поступалася їй Гнаденфельдська у Бердянському повіті, де нараховувалось 60 колоній, у яких було 300 дворів з населенням 8410 чоловік. У той же час у межах Мелітопольського повіту було 2 волості: Пришибська - 27 колоній з населенням приблизно 1031 чоловік та Ейгенфельдська - 7 колоній, 3277 чоловік².

Перераховані волості виникали та розвивалися за рахунок розселення старих колоній. Так, за даними 1838 року, Ейнегфельдська волость, до складу якої входило на той час 5 сіл, була заселена виключно безземельними вихідцями з Пришибської волості. У 1833 та 1852 роках у межах цієї ж волості була надана земля безземельним менонітам, вихідцям з інших колоній. Багато німецьких колоній виникло навіть у 60-х роках XIX століття в Мелітопольському повіті на землях, арендованих у Василівській волості, а також у північній частині Дніпровського повіту Херсонської губернії.

---

¹ Багаточислені безіменні хутори носять назву за прізвищем своїх нових власників типу "дільниця колоніста Класена і товаришів", "усадебя Янцена та товаришів", німецькі хутори Гатинські, Фриденфельд, Гейнрихсфельд, Грінгофенталь, Руденталь, Блюменталь, Розенгар, Блюменгейн, Фріденшталь, Шмідфельд. У цьому списку багато колоністів виступають власниками колишніх поміщицьких маєтків, а їх володіння не мають німецьких найменувань.

² Гильц С.Н. Актуальные вопросы изучения истории немецких поселений на Украине (дореволюционный период) / Тезисы к областной научно-практической конференции "Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность". 19-20 октября 1990 г.— Запорожье, 1990.— С.5-7.

До середини 60-х років XIX століття на Молочних водах нараховувалось 58 колоній менонітів, з них 56 розташовувались, як і раніше, на лівому боці річки та належали до Бердянського повіту, а 2 на правому березі - у Мелітопольському повіті. В 20-х роках XIX століття переселенцями з Віртемберга було утворено у Бердянському повіті 5 колоній на річці Берді. Поступово формувався Бердянський колоністський округ, до його складу у другій половині XIX століття входило 56 колоній менонітів та 4 колонії інших німецьких поселенців. З цих 56 колоній дві знаходились у Мелітопольському повіті, в якому до Молочанського колоністського округу входило 43 колонії. Та крім цього тут було утворено ще 17 колоній, які не входили в 60-ті роки у склад округу.

В кінці XIX століття у Федорівській волості Олександрівського повіту¹ існувало село Родзянка. У 1899 році в ньому нараховувалась 41 родина. На початку XX століття у селі Родзянці залишилось усього 32 двори, але з'явилась колонія Мала Родзянка з числом дворів - 11. Цікаво порівняти і кількість населення: у 1899 році - 284 чоловіки, а на початку XX століття у Великій Родзянці - 207 осіб, а у Малій - 67, що повністю відповідає реаліям - різниця складає всього 10 чоловік, але у XX століття проходило і збільшення на 3 двори. Цікавим є порівняльний аналіз земельних володінь цих сіл. У 1899 році Родзянка мала 1144 десятини купчої землі. На початку XX століття Перша Родзянка мала 600 десятин власної землі, а за Другою було визначено - 222 десятини. При переділі відбулося скорочення загальної суми земельних володінь. Але це можна пояснити і обліком тільки орної землі. Таке часто відбувалося[194]².

---

¹ Зараз Пологівський район.

² Карагодін А.И. Из истории заселения юга Украины немецкими

Таким чином, заселення південних степів Катеринославської та Таврійської губеній німецькими колоністами можна поділити на декілька етапів. Так, перший етап - друга половина 80-тих років XVIII століття. Це початковий період переселення у південні степи, коли основним ядром переселенців виступали меноніти - сектанти - анабаптисти. Це час після приєднання до Росії Криму та загострення російсько-турецьких відносин, що закінчилися початком нової російсько-турецької війни 1787-1791 років. Другий етап охоплює середину та другу половину 90-х років. Мета російського уряду головним чином така ж, але на цьому етапі переселення носять більш організований та масовий характер. Третій етап - 1803-1811 роки віддзеркалює не лише традиційну політику Російської імперії у південному регіоні держави, але і стан відносин Росії з Пруссією, який залежав від участі останньої у антифранцузьких коаліціях, іммігранти на цьому етапі оселялись головним чином у Бессарабії.

У подальшому, при повному припиненні зовнішніх переселень, відбувається просування німецьких колоній на нові землі за рахунок природного росту населення старих колоній. У першій половині XIX століття ще залишались неосвоєні землі на півдні України, які широко використовувалися колоністами для заснування нових сіл і для земельної довгострокової аренди. Після відміни кріпацтва в умовах зростання «можливостей» відбувалася мобілізація приватної земельної власності за рахунок викупу земель поміщиків, різко інтенсифікувались і колоністські процеси, мається на увазі господарське освоєння. Німецьке

колоністами (XVIII-XIX вв.) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории): Сб. статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин.— Запорожье, 1992.— Вып.1.— С.17-47.

населення розширило ареал господарського освоєвання, закріплюючи свої економічні позиції на території краю. Цей процес успішно продовжувався до початку першої світової війни.

На початку ХХ століття праворадикально настроєні кола російської громадськості вважали відношення уряду до іногородців м'яким і вимагали застосування більш дієвої політики обмежень: витіснення національних мов, культури, традицій з метою перетворення Росії в однонаціональну державу.

Під час першої світової війни національне питання загострилося. Соціал-демократи вже без більшовиків, які в листопаді 1914 року були засуджені і вислані за пораженські гасла, знов голосували проти бюджету на 1915 рік. Однією з причин голосування Н. Чхеїдзе називав небажання фракції сприяти відрахуванню коштів, що спрямовуються на утиски національностей, зокрема євреїв. Трудовики утримувались, однак наполягали на повній рівноправності всіх народів перед законом, особливо стосовно безправних євреїв, життя яких, за словами В.Дзюбинського, уряд робить нестерпним¹.

В цей же час відбувались зміни у правовому становищі представників різних національностей, пов'язані з першою світовою війною. Наприклад, за положенням Ради Міністрів від 7 травня 1916 року на болгарські установи, товариства і підданих була поширена дія всіх обмежуючих законодавчих актів стосовно ворожих установ, товариств та підданих. Таким чином, ті обмеження, що перед тим торкнулися колишніх німецьких колоністів, поширилися відтоді і на болгар. Правда, треба зауважити, що ця постанова не мала великого впливу на положення переселенців, оскільки діяла лише півроку. В

---

¹ Государственная дума, созыв 4-й, сессия 4-я: Стеногр. отчеты. 1915-1916.— Пг., 1916.

усякому разі в джерелах не зустрічаються факти примусового продажу землі, що належала болгарам, як це було з німецькими землями¹.

Для реалізації своїх завдань уряд створив широку багатопланову правову базу стосовно правового статусу переселенців, яка в цілому була спрямована на уніфікацію і нівелювання етнічних особливостей, хоча в ній допускались і індивідуальні підходи до вирішення тих чи інших питань які виникали у процесі стосунків між адміністрацією і переселенцями. Використання іммігрантів для розвитку економіки південних регіонів держави було частиною загальноімперської колонізаційної політики.

---

¹ Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.М. Документальні джерела держархіву Запорізької області з історії єврейського населення Запорізького краю (XIX-XX століття) / Тези до наукової конференції “Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність”. 27-28 жовтня 1994 року / Редакційна колегія докт. іст. наук Ф.Г. Турченко, канд. іст. наук С.Ф. Орлянський, Б.Л. Естеркін.— Запоріжжя, 1995.

ПІСЛЯМОВА

Сучасний етнічний склад населення України — є результатом тривалого історичного процесу. Важливу роль у його формуванні, особливо південного регіону, відіграла переселенська політика, яка здійснювалась протягом XVIII — XIX ст.

Правовий статус національних спільнот у Російській імперії — це сукупність прав та обов'язків певної спільності підданих (іммігрантів), які виникли з приводу реалізації відносин, пов'язаних з належністю до відповідної категорії населення (військових переселенців, колоністів), що мала ряд відмінностей від інших підданих. Метою встановлення названих прав та обов'язків в першу чергу була реалізація політичних завдань, які ставив перед собою уряд Російської імперії.

Правовий статус національних меншин визначався сукупністю правових норм, які закріплювали положення національних меншин у правовій системі Російської імперії у XVIII — на початку XX ст. регулювали їх відносини з урядом, державними органами та іншими групами населення. У сучасному розумінні, особи які належали до переселенських національних меншин, мали деякі політичні, соціальні, економічні та культурні права та свободи. До обов'язків переселенських національних меншин можна віднести вимогу поважати російські закони, бути гарними господарями, виконувати свої економічні зобов'язання.

В Україну, в основному до її південної частини, переселялися не поодинокі, розрізнені групи біженців, а переважно великі сільські громади, які тут утворювали нові

поселення. Правовий статус, права і пільги іммігрантів визначалися цілою низкою ордерів, указів, маніфестів та законів, які пройшли у своєму розвитку декілька етапів, що в цілому співпадають з запропонованою структурою роботи.

Протягом досліджуваного періоду представники різних національних меншин України знаходились у вертикальній площині, тобто не виділялися якісь істотні культурні чи економічні переваги однієї нації над іншими. У період XVIII — початку XX ст. царизм проводив гнучку послідовну політику спрямовану на використання і асиміляцію національних меншин.

Отже, вивчення питань, пов'язаних із становленням правового регулювання процесу формування поліетнічного складу населення України у XVIII — на початку XX ст., і зокрема, стосовно представників різних національних груп, що опинилися через різні причини за межами своєї етнічної території, є актуальним з наукової, практичної та політичної сторін. До теперішнього часу питання розглянуті у дослідженні залишаються маловивченими, в першу чергу у зв'язку з недостатнім залученням джерельної бази та існуючими ідеологічними стереотипами.

З практичної точки зору питання пов'язані з правовим статусом національних меншин є актуальними для визначення курсу та формування стратегії розбудови поліетнічної і полірелігійної Української держави, що проходить нині. Ефективного результату у цьому можна досягти сформувавши в першу чергу певну законодавчу базу щодо національних меншин. Сучасна етнонаціональна політика держави потребує критичного осмислення накопиченого історичного досвіду, аби новітні політичні

рішення спирались на науково обґрунтований аналіз уроків минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архівні матеріали

1. Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту Російської академії наук. - Ф.200. - Оп.1. - Д. 29, «Щоденник Скальковського за 1840 р.» - С.15, 17, 26.
2. Державний архів Запорізької області. - Ф.- 263, Бердянський повітовий землемер. - Оп.1. - С.79, - А.1 - 3 (зв.).
3. ДАЗО. - Ф.-5593, Колекція метричних книг реєстрації актів громадського стану по Запорізькій області. 1847-1906, - Оп. 2, Спр.1210.
4. Державний Архів Одеської Облaсті. - Ф.6 - Оп. 4 - С.20241. - А.1.
5. ДАОО. - Ф.1, «Новоросійський та Бесарабський генерал-губернатор 1803-1874 рр.». - Оп. 190 - С.138 за 1824 р. - А. 63, 154.
6. ДАОО. - Ф.6, «Опiкунський комітет про iноземних поселенців Пiвденного краю Росiї». - Оп. 1. - С.1067. - А.8.
7. ДАОО. - Ф.1. - Оп. 214. - Оп.214. - С.4. - А. 27, 32.
8. ДАОО. - Ф.3 - Оп.1. - С.24 «Про болгарські та німецькі колонії Новоросійського краю». - А.1.
9. ДАОО. - Ф.1. - Оп.214. - С.22 за 1824 рік. - Арк. 1-6, 66-94, 98, 118, 211, 173.
10. ДАОО. - Ф.1. - Оп.1. - С.9 за 1829 рік. - А. 53-54, 122.
11. ДАОО. - Ф.3. - Оп.1. - С.55. - А.19-18
12. Державний архів Херсонської області.- Ф. 14 «Херсонская (Новороссийская) губернская чертежная г. Херсон». - Оп.1. - С.5. «Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель полковнику Далматского гусарского полка Стойкова. План дачи Стойкова. Описи документальных материалов, переданных из архива Вознесенской и Екатеринославской межевых экспедиций. Начато 25 мая 1775г., окончено 6 июня 1782г.» - А. 1-38.
13. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.17. «Доношения и рапорта офицеров об отводе земель на территории бывшей Запорожской Сечи. 2.04.1776-14.03.1777». - А. 1-42.
14. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.22. «Указы Новороссийской Губернской комиссии, об отводе земли офицерам. 12.05.1777-25.10.1777». - А. 1-28.
15. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.23. «Указы Новороссийской Губернской комиссии, рапорта межевщиков и билеты на право владения землей. 13.06.1777-03.12.1777». - А.1-40.
16. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.32. «Указы Новороссийской Губернской комиссии, билеты на право владения землей и устройства поселений в Херсонской провинции, выданные офицерам казачьих

- полков, гусарам и другим военным. 13.10.1775-08.11.1778». - А. 1-26.
17. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.40. «Указы Новороссийской Губернской комиссии и рапорта межевщиков об отводе земель дворянам в уездах. 29.04.1778-18.11.1783». - А. 1-27.
  18. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.41. «Указы Новороссийской Губернской комиссии об отводе земли генерал-майору Ржевскому и албанским переселенцам при урочище Кизий мыс по распоряжению генерал-порутчика Ганнибала. 09.07.1778-10.11.1782». - А.7.
  19. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.41. «Указы Новороссийской Губернской комиссии. 03.05.1778-07.06.1778». - А.2.
  20. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.88. «Указы Новороссийской Губернской комиссии о состоянии межевания по губернии. Сведения оботведенных землях по Ольвиопольскому уезду. 15.07.1781-11.03.1783». - А.1-71.
  21. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.88. - А.50, 56.
  22. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.95. «Указы Новороссийской Губернской комиссии об отводе земель в Ольвиопольском уезде. 17.06.1781-28.02.1782». - С.1-20.
  23. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.96. «Указы Новороссийской Губернской комиссии об отводе земель в Новопавловском уезде. 11.06.1781-21.06.1782». - А.1-14.
  24. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.105. «Указы Новороссийской Губернской комиссии об отводе земель в Новопавловском уезде, Сведения о розданных помещикам земель в Крюковском и Елизаветградском уездах. 03.06.1781-10.06.1783». - А.1-18.
  25. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.195. - А.7-7об.
  26. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.284. « Указы Вознесенского намеснического правления об откамандировании землемеров для решения земельных споров между государственными крестьянами и помещиками. 09.11.1795-12.04.1796». - А.1-12.
  27. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.307. « Указы Вознесенского намеснического правления и губернского правления, ордера землемеров об отводе земельных дачи г. Елизаветграда. 02.08.1796-24.06.1805». - А.1-35.
  28. ДАХО. - Ф. 14. - Оп.1. - С.307. « Сведения и рапорта начальника Дубосарского сухопутного карантина о лицах, прибывающих из-за границы. 02.08.1799-19.12.1799». - А.1-81.
  29. ДАХО. - Ф.14. - Оп.1. - С.960. - А.16.
  30. ДАХО. - Ф.229. - Оп.1. - С.179. - А.62

31. Російський державний історичний архів.— Ф.1181: Головний комітет з устрою сільського стану. 1857-1882 рр.— Оп.1.— Спр.72.— Арк.351-354.
32. Записано в селі Мала Мазниця Вільшанського району, Кіровоградської області від Алаєвої Анастасії Степівни 1921 року народження. / Польові матеріали 1994 року. Петков С.В. (Далі ПМ/94 ПСВ).
33. Записано в смт. Вільшанка від Гуржоса Івана Івановича 1914 рн. - ПМ/94 ПСВ.
34. Записано в смт. Вільшанка від Драганової Віри Дем'янівни 1913 рн. - ПМ/94 ПСВ.; Записано в смт. Вільшанка от жительниці Петковой Марии Григорьевны 1933 рн. - ПМ/94 ПСВ.
35. Записано в смт. Вільшанка (хутір Кацика) від Топанар Марії Іванівни 1926 рн.- ПМ/94 ПСВ.
36. Записано в селі Добре від Цуркан Марії Іванівни 1930 рн. - ПМ /94 ПСВ.
37. Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации. - Ф. Военно учетный архив. - Д.21132.
38. ЦАМОРФ. - Ф. 1278. - Оп.5. - Д.442. - Л.192. - Д.1121. - Л.118.
39. ЦАМОРФ. - Ф.416. - Д.259.
40. ЦАМОРФ. - Д.20132, «Генеральная карта Новороссийской губернии разделенной на уезды сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым».
41. ЦАМОРФ. - Ф.ВУА. - ОП.416 - Ед.Хр. 238 «Карта заднепровских мест 1745 года».
42. ЦАМОРФ. - Ф.411.- Ед.хр. 1. - Д.1021.
43. ЦАМОРФ. - Ф.411.-Ед.хр.1. - Д.1028.
44. Російський державний історичний архів.— Ф.1181: Головний комітет з устрою сільського стану. 1857-1882 рр.— Оп.1.— Спр.72.— Арк.351-354.
45. ЦАМОРФ. - Ф.1355. - Оп.1. - Д.20577. - С.26-27.
46. Центральный державний архів Криму. - Ф.26, Канцелярія Таврійського губернатора 1803-1917 рр.» - Оп.1. - С.5. - А.8.
47. ЦДАК. - Оп.1. - С.24361. - А.3.
48. ЦДАК. - Оп.1. - С.24377. - А.13.
49. ЦДАК. - Оп.1. - С.24271. - А.11.
50. ЦДАК. - Оп.1. - С.24463. - А.2.
51. ЦДАК. - Оп.1. - С.24510. - А.1.
52. Центральный державний історичний архів України. - Ф.229, «Архів Коша Нової Запорізької Січі». - Оп.1. - С.343. - А.30-30 зв.
53. ЦДІАУ. - Ф.229. - Оп.1. - С.32. - А.1а- 1756 р.
54. ЦДІАУ. - Ф.419. - Оп.1. - С.3. - А.31-34.
55. ЦДІАУ. - Ф.419. - Оп.4. - С.48. - А.429.

2. Опубліковані джерела

56. Акти греческого нежинского братства. Універсали гетьманів. - К.,1884.
57. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713-1776 рр. - К.: Наукова думка, 1994. - 232 с.
58. Багратион в Дунайских княжествах. Сборник документов. - Кишинев., 1949.
59. Відомості Верховної Ради України 1991 - №5.
60. Відомості Верховної Ради 1992. - №36.
61. Военно-статистическое обозрение Российской империи. - Т.ХІ. Часть 4. Екатеринославская губерния. - СПб., 1850.
62. Государственная дума, созыв 4-й, сессия 1-я: Стеногр. отчеты. 1912 - 1913. - СПб. 1913. - Ч.2.
63. Государственная дума, созыв 4-й, сессия 4-я: Стеногр. отчеты. 1915-1916. - Пг., 1916.
64. Государственная дума, созыв 4-й, сессия 1-я: Приложение к стеногр. отчетам. 1912- 1913. - СПб. 1913. - Вып.1, №7, IV/1. - Л.1.
65. Збірка статистичних відомостей по Таврической губернії. - Т.5. _ Сімферополь, 1887.
66. История Молдавии: Документы и материалы. - Т.2. Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П.Юшневского. - Кишинев, 1957.
67. Кавалерия (кроме гвардейских и казацких частей). Справочная книжка. - СПб., 1914.
68. Киевский й Одесский погромы в отчетах сенаторов Турау и Кузьминского. - Спб., 1906.
69. Коментар до Конституції України. - К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.- 276 с.
70. Конституція України. - Київ. - 1996.
71. Кутузов М.И. Сборник документов. - Т.1. - М., 1952. Там же. - Т.3. - М., 1953.
72. Літопис руський : Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця / Відп. ред. О.В.Мишатич. - К.:Дніпро, 1989.
73. Национальный состав населения СССР по данным всесоюзной переписи населения 1989 года. - М., Финансы и статистика, 1991.
74. Нове законодавство України. - Випуск 4, - К., 1992.
75. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. - 1751-1786. / Записки Одесского Общества Истории и Древностей. - Т.3. - Одесса, 1853.
76. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1899 год. - Екатеринослав, 1889.

77. Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 1. - Т.16. - СПб., 1830.
78. Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 1. - Т.22. - СПб., 1830.
79. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. - Т.36.- СПб., 1830.
80. Постановление Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии созыва 3-4 апреля 1881г., очередной сессии созыва 27-го сентября 1881г., чрезвычайной сессии созыва 7-13 декабря 1881г., 3 февраля 1882г. с приложением докладов земской управы. - Бердянск, 1882. - С. 247-248.
81. Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ в документах міжнародних організацій. - К., 1996.
82. Правові джерела України. Бюлетень законодавства юридичної практики України. - № 1. - 1994.
83. Протоколы заседаний Бердянского уездного земского собрания за 1910 год с приложением. - Бердянск, 1911.
84. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанные его сыном архидиаконом Павлом Алепским. Перевод с арабского Г. Муркоса. - Вып.5. - М., 1900.
85. Раковски Г. Автобиография и мемоари. - София, 1925.
86. Результаты подворной переписи Елизаветградского уезда 1883-1885 годов. - Т.2 - Херсон, 1886.
87. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. - Т.5 - Симферополь, 1887.
88. Списки населенных мест с Таганрогским градоначальством. - СПб., 1863. по сведениям 1854 года, XIII, Екатеринославская губерния
89. Статистическое описание Бессарабии. - Аккерман, 1899.
90. Столетие военного министерства. - Т.11. - 21. - СПб., 1902.
91. Указы Всепресветлейшия державнейшия Великия Государыни императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы Всероссийския, состоявшися в 1764 году.- М., Без года издания.- С. 305-306.
92. Устав про колонії іноземців в імперії. / Зведення Законів 1857г. - СПб., 1857. - Т. 12. - Ч. 2. - Зошит 4.
93. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. Составлен под руководством Каппена П. - СПб., 1861.
94. Хрестоматія з історії держави і права України. - Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: Навч посібник для юрид.

вищих навч. закладів і фак.: У 2 т./ В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький; за ред. В.Д.Гончаренка. - К.: Ін Юре. - 1997.

95. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1786 года.- Ред. Василенко М.П. - Чернигов, 1902. - X, 296 с.

4. Монографії

96. Априлов В. Денница новоболгарского образования. - Одесса: Городская типография, 1841.
97. Атлас болгарских говоров в СССР. - Под ред. Бернштейна С.Б. Вступительные статьи и комментарии к картам. - Ч. 1. - М.: АН СССР, 1958 - 84 с.
98. Биография дружбы. : [Сборник / Сост. В.И. Злыднев (СССР), Х. Дунаевский (НРБ) и др.]. - М., Прогресс; София : Наука и искусство. - 1984. - 407 с.
99. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края// Киевская старина. - 1899, №V - VI.
- 100.Берг Л.С. Население Бессарабии. - П., 1923.
- 101.Валишевский К. Дочь Петра Великого. - Репринтное воспроизведение издания 1911 года. - М.: Книга; С.П.: Внешиберика, 1990. - 262.
- 102.Вековая дружба, боевое братство / [А.В. Антонесяк, В. Андов и др.; под общ. Ред. П.А. Жилина, Н.Косашки] - М.: Воениздат., 1980. - 336 с.
- 103.Гавзов М.И. Алфатарские българи в Олшанка - минало, бит, съвремие. - Силистра, 1974. - 65 с.
- 104.Гессен Ю. История евреев в России. - Спб., 1914.
- 105.Грек И., Червенков Н. Българите от Украина и Молдова: миналото и настоящее. - София: Христо Ботев, 1993.
- 106.Грек И.Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов юга России (конец 20-х - середина 50-х гг. XIX века) / Отв. Ред. И.А. Анцупов. - Кишенев: Штиинца, 1988. - 135 с.
- 107.Гуржос И.И. Краткий очерк истории поселка Олшанка и сел Олшанского района Кировоградской области. - Подготовка текста, вступительная статья С.В.Петкова - Запорожье, 1995. - 56 с.
- 108.Демиденко Л.А. Культура и быт болгарского населения в УССР (на материалах колхозов Болградского района Одесской области). - К.: Наукова думка, 1970. - 179 с.

109. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. - М., 1908. - Т.1.
110. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края. - Симферополь, 1908.
111. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. Т.1. / Сборник за народни умотворения и народопись. Кн.29, Наука и книжнина. - София: Державна печатница, 1914.
112. Державинъ Н.С. Болгарскія колоніи въ Росіи (Таврическая, Херсонская и Бесарабская губернии). - София: Мартилен, 1993. - 259 с.
113. Державин Н.С. Племена и культурни връзки между българския и руския народ. - София, 1949. - 99 с.
114. Державин Н.С. Сборник статей и исследований в области славянской филологии. - М.- Л., 1941.
115. Добров А.Н. Болгарский поселок Ольшанка - прошлое и современность (исторические заметки). - Ольшанка, 1980. - 86 с.
116. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. Его подготовка и заключение. - М., 1955.
117. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М.: АН СССР, 1959. - 279 с.
118. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825 - 1860 гг. М.: Наука, 1981. - 215.
119. История Болгарии - Т. 1. - М.: АН СССР, 1954. - С. 180.
120. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. - К.: Наукова думка, 1968.
121. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. - К., 1972.
122. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. - К., 1969.
123. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. - К., 1972.
124. История Украинской ССР в десяти томах. - Т.3. - К.: Наукова думка, 1983.
125. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. - Харьков, 1927.
126. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX в. /По материалам ревизий/. - М.: АН СССР, 1963. - 230 с.
127. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. / АН СССР, Ин-т истории СССР. - М.: Наука, 1990. - 2 54 с.
128. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережья Приднестровья. - Кишинев, 1974.

- 129.Клаус А.М. Община - собственник и ее юридическая организация. // Вестник Европы. - 1870. - Т.1.
- 130.Клаус А.М. Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России. Вып.1. - СПб, 1869. - 380 с.
- 131.Кассо Л.А. Россия на Дунае и образование Бессарабской области.— М., 1913.
- 132.Клаус А.М. Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России. Вып.1. - СПб, 1869. - 380 с.
- 133.Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін.- К.: Довіра: Генеза, 1996.- С. 525.
- 134.Маркова Л.В. Некоторые тенденции развития культуры и быта болгар юго-западных районов СССР (к вопросу об устойчивости этнических традиций). - М., 1966. - 18 с.
- 135.Мещерюк И.И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812-1820 гг. - Кишинев, 1957.
- 136.Мещерюк И.И. Переселения болгар в Южную Бессарабию 1828-1834 годов. - Кишинев, 1965.
- 137.Мещерюк И.И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808-1856). - Кишинев, 1971. - 341с.
- 138.Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : Енциклопедія / Упоряд. Ю.І. Римаренко; За ред Ю. Римаренка. - К.: Довіра, 1998.- С. 120-121.
- 139.Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. - М., 1964.
- 140.Мусаев К. М. Караимский язык./ Языки народов СССР.- Т. 2.- М., 1966.
- 141.Лаврів П. Історія Південно-східної України. - Львів: Слово, 1992.
- 142.Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. (Историко - этнографический очерк). - К.: Наукова думка, 1975. - 276 с.
- 143.Петков С.В. Болгарская диаспора в Украине: правовое положение (XVII - XIX вв.). - Запорожье, 1997.
- 144.Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. - Т.1., год 1796 - СПб., 1866.
- 145.Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. - К., 1972.
- 146.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.- Т. 1: До середини XVII століття. - К.: Либідь, 1992. - С. 55-59
- 147.Плохинский М. Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. (по архивным документам).— Харьков, 1893.— С.26.

- 148.Ровняков А.А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Георгия Раковского. 30-е - 60-е годы XIX века. - Л.: Наука, 1980. - 208 с.
- 149.Семенов Тянь-Шанский В.С. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Навороссия и Крым. - Т. X. - СПб, 1910.
- 150.Сидорчук М.В. Систематизация законодательства России в 1826-1832г.г. Автореферат. - Л., 1983.
- 151.Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. - Одесса, 1848.
- 152.Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого Архива. - Часть 1. - Одесса, 1885. - 369 с.; Часть 2. - Одесса, 1885 - 359 с.; Часть 3. - Одесса, 1886. - 330 с.
- 153.Скальковский А.А. Опыты статистического описания Новороссийского края. - Часть 1. - Одесса, 1852. - 364 с.; Часть 2. - Одесса, 1852. - 364 с.
- 154.Словник іншомовних слів/ За ред. О.С. Мельничука.- К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974. - С. 248, 276.
- 155.Снегаров И. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI-XVIII в. - София, 1853.
- 156.Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Кн.ХІ.- Т.21-22. - М.: Соцэкгиз, 1963. - 648 с.
- 157.Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. - М.: Правда, 1989.
- 158.Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей.- К.: Наукова думка, 1976. - 291 с.
- 159.Улейников Л. Еврейскія земледельчискія колоніи Екатеринославской губернии в 1890г. - С.-Пб., 1891.
- 160.Фоменко В.Г. Материалы к истории переселения Бессарабских колонистов в Приазовье в 1861-1863 гг. - Запорожье, 1963.

5. Статті

- 161.Ананян Ж. К вопросу о заселении юга России армянами во второй половине XVIII в. / Известия Академии наук Армянской ССР. - Ереван, 1963, № 5.
- 162.Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края// Киевская старина.- 1899.- № V-VI.- С. 174-175.
- 163.Бакуров К.Д. Евреи нижнего Приднепровья. XVIII-XIX вв.(статистико-этнографическое обозрение)/ Єврейські поселення Півдня України: дослідження і документи. Випуск 1. Редколегія:

- голова доктор історичних наук Ф.Г.Турченко. - Запоріжжя, 1994. - С.3-7.
- 164.Бачинська О. Болгарські волонтери в Дунайському казачьому війську/ Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. - Вип.5. - Одеса, 1994. - С.
- 165.Бачинський А. Болгари-задунайські запорожці / Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. - Вип.5. - Одеса, 1994.
- 166.Бачинська О. Козацьким степом (До 170-річчя створення Дунайського війська) // Історія України. - 1998, № 19, травень (83). - С.1-2.
- 167.Бернштейн С.Б. Болгарские говоры Южного Буджака / Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. - Вип. 2. - М., АН СССР. - Т.11. - М. - Л., 1950. - С. 5 - 9.
- 168.Бернштейн С.Б. О языке города Болграда./ Ученые записки Института Славяноведения АН СССР, Т.11. - М. - Л., 1950. - 225 - 231.
- 169.Бакуров К.Д., Петков С.В. Болгарские колонисты Юга Украины (Историографический обзор)/ Болгарське населення півдня України: Дослідження і документи. - Випуск 1. - Запоріжжя, 1993. - С. 5-9, 129-137.
- 170.Беднов В. Распоряжение князя Г.А. Потемкина - Таврического относительно раздачи земель./ Летопись Екатеринославской Ученой Архивной комиссии. Выпуск VIII. - Екатеринослав, 1912.
- 171.Бойко А.В. Актіві джерела з історії розселення євреїв на південній Україні останньої чверті XVIII століття / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 року. - Редакційна колегія голова - член кореспондент АН України Ф.Курас - Запоріжжя, 1992.- С. 27-29.
- 172.Волков А. Комплексне вивчення російських поселень Прикарпаття.// Народна творчість та етнографія.- 1968, №3.
- 173.Гавазов М. Българите в Олъшанка. - миналото, бит, традиции.// Българска етнографія. - Год.3. - Кн.2. - София, 1978. - С. 59-76.
- 174.Гильц С.Н. Актуальные вопросы изучения истории немецких поселений на Украине (дореволюционный период)/ Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19-20 октября 1990 г. - Запорожье, 1990. - С. 5-7.
- 175.Глуштак А. Конфесії Криму: історія та сучасність // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 28-30 вересня 1994 р.).- К.: Українська правнича фундація, 1996.- С. 68-69.
- 176.Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII-начале XIX в.// Советская этнография, 1969, №3.

177. Грозданова Е. Жители на Несебър в помощь на руските войски пред 1770-1771 гг. // Вскове - 1976. - Кн.5.
178. Гроздова И. Н., Филимонова Т.Д. Венгры и немцы советского Закарпатья // Советская этнография. - 1970, №1.
179. Грозовский И.М. Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис... канд. юр. наук. - Харків, 1998.- С. 4.
180. Губогло М. Н. Этническая принадлежность гагаузов (историография проблемы) // Советская этнография. - 1967, №3.
181. Гуржос І.І., Распутний А.С. Вільшанка / Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. - К., 1965.
182. Димитров С.А. Турецкие документы о состоянии Хотинского округа в первой половине XVIII в./ Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. - Вып. II, М., 1969.
183. Додонов Р.А. Две модели управления этническими процессами./ Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. научных трудов. - Вып. 1. - Запорожье: РИП «Видавець», 1995. - С. 126-135.
184. Дымов К.С. Еврейские погромы на Юге Украины в XIX - начале XX вв. (Причины, ход, последствия) / Еврейское население Юга Украины: история и современность. - Запорожье. 1991.
185. Дяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України // Український історичний журнал. - 1970, №8.
186. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. Єврейські погроми 1905 року і відношення української демократії./ Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 року. - Редакційна колегія голова - член кореспондент АН України Ф.Курас. - Запоріжжя, 1992. - С.38-41.
187. Елизаветградский вестник. - 1880. - №23 от 22 февраля.
188. Жить в мире и согласии. На вопросы журнала отвечает председатель по делам национальностей при Кабинете Министров Украины Ю.А.Олененко // Политика и время. - 1992, №7-8, декабрь.
189. Занетов Г. Българские колонии в Русия / Периодично списание българского книжовно дружество в Средец. - Год.8. - Кн.39. - София, 1892.
190. Звернення до світової громадськості замісника генерального директора ЮНЕСКО Колін Пауер // Учительская газета. - №5. - 1993.
191. Иванова Ю.В., Чижикова Л.Н. Из истории заселения Южной Украины / Культурно-бытовые процессы на юге Украины: [Сб. статей] / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, [Отв. Ред. Ю.В.Иванова]- М.: Наука, 1979. - 191 с.

192. Из истории русско-болгарских отношений. Сборник статей. - М., 1950.
193. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. - М., 1973. - С. 48-49.
194. Карагодин А.И. Из истории заселения юга Украины немецкими колонистами (XVIII-XIX вв.) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории) сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин. - Выпуск 1. - Запорожье, 1992. - С. 17-47.
195. Карагодин А.И. Многонациональность и многоконфессиональность... / Международная научно - светская конференция. Тезисы докладов и сообщения. (г. Запорожье, 9 - 12 января 1997). - Запорожье, 1997.
196. Карагодин А.И. Немецкие колонии на юге Украины (этнографические заметки) / Из прошлого Запорожья (материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории) сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения и специальных исторических дисциплин. - Выпуск 1. - Запорожье, 1992. - С. 48-72.
197. Карагодин А.И. Опыт статистической характеристики еврейских колоний Запорожского края (вторая половина XIX века) / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 року. - Редакційна колегія голова - член кореспондент АН України Ф.Курас - Запоріжжя., 1992. - С.36-38.
198. Карагодин А.И. Менониты: этнос или конфессия... / Международная научно - светская конференция. Тезисы докладов и сообщения. (г. Запорожье, 9 - 12 января 1997). - Запорожье, 1997.
199. Караманица Х. А. Из прошлого мариупольских греков. // Донбас, 1961, №3.
200. Ковбасюк С.М. Бугское казачье войско / Украинская советская энциклопедия. - К., 1979.
201. Котляр М., Кульчицкий С. Шляхами віків: довідник з історії України. - К. : Україна, 1993.
202. Козырев О.С. К вопросу об участии представителей национальных меньшинств в народовольческом движении на Украине / Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19-20 октября 1990 г. - Запорожье, 1990. - С. 25-27.

203. Коцевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении «Очаковской области» до присоединения к России / Записки Одесского археологического общества. - Т.1. - Одесса, 1960.
204. Крестовская Н.Н. «Черный октябрь» 1881 г. в Одессе / Еврейское население Юга Украины: история и современность. - Запорожье, 1991.
205. Крылов К.В. Расселение евреев по территории Запорожской области в дореволюционное время / Еврейское население Юга Украины: история и современность. - Запорожье, 1991.
206. Крылов Н.В., Бортникова Л.Ф. Роль немцев-колонистов в освоении Степного Приднепровья и Приазовья (XVIII-XX вв.) / Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научно- практической конференции 19-20 октября 1990 г.- Запорожье, 1990. - С. 11-13.
207. Ласло А.М. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст.// Український історичний журнал.- 1965.- № 5.- С.114-117.
208. Лобачевский В.С. Бугское казачество и военные поселения. // Киевская старина. - 1887. - Т.5. - N 12.
209. Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанка Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году).// Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1888, N 13; 1891. N 10; N 11; N 12; N 13; N 14; 1892. N 17; 1893. N 12.
210. Лясота Л. Етапи формування правового статусу болгарських колоністів на півдні Бессарабії на початку XIX ст. / Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. - Вип.5. - Одесса, 1994.- С. 4- С.9.
211. Микаелян В.А. Когда и как возникли армянские поселения в Крыму./ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. - К., 1965.
212. Михайлова Г.О. Огляд документів державного архіву Херсонської області «Єврейське населення Херсонщини»/ Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 року. Редакційна колегія доктор історичних наук Ф.Г. Турченко, кандидат історичних наук С.Ф.Орлянський, Б.Л.Естеркін. - С.79-82. - Запоріжжя, 1995.
213. Мосіянов В.Я. Архивные документы Государственного архива Запорожской области о еврейском населении Юга Украины / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 року. Редакційна колегія доктор історичних наук Ф.Г. Турченко, кандидат історичних наук С.Ф.Орлянський, Б.Л.Естеркін. - С.76-79. - Запоріжжя, 1995.

214. Наулко В.И. Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам./ Из истории украинско-грузинских связей. - Тбилиси, 1968.
215. Обов'язок науки - випереджати практику. Розмова з народним депутатом, професором, доктором юридичних наук О.М.Бандурка // Міліція України.- №5,1998. - С.5.
216. Овчаренко С.А. Проблемы управления и границы этнического сознания./ Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. научных трудов. - Вып. 1. - Запорожье: РИП «Видавецъ», 1995. - С. 118-126.
217. Орлянский С.Ф. Евреи Юга Украины конца XIX - начала XX века: социально-политический аспект. / Єврейські поселення Півдня України: дослідження і документи. Випуск 1. Редколегія: голова доктор історичних наук Ф.Г.Турченко. - Запоріжжя, 1994. - С. 28-36.
218. Паперний Ю.В. Евреи Левобережной Украины в конце XVIII - начале XIX веков: к постановке проблемы / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 року. - Редакційна колегія голова - член кореспондент АН України Ф.Курас - Запоріжжя, 1992. - С.29-30.
219. Пачев С.И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи. - Вип. 1. - Запоріжжя, 1996. - С. 10-22.
220. Пачев С. Особливості болгарської переселенської хвилі 1861 - 1863 років / Міжнародні зв'язки Європи. - Запоріжжя, 1996. - С. 101-102.
221. Пачев С.И. Развитие экономики болгарских колоний в Приазовье (1861 - 1914) / Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи. - Вип. 1. - Запоріжжя, 1996. - С. 27-39.
222. Петков В.П., Петков С.В. Болгарське козацьке військо / Культурно - історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні. - Частина III. Політичні процеси в Україні: історія та сучасність. - Одеса, 1996.
223. Петков В.П., Петков С.В. Укрепление государственной дисциплины - средство предупреждения рецидива преступности / Международная научно-практическая конференция, посвященная памяти проф. Федорова К.Г. (12-13 июня 1996 года). Тезисы докладов. - Запорожье, 1996. - С.174-176.
224. Петков С.В. Болгари у складі задунайських козаків // Запорізька січ. - 1997, 8 вересня.
225. Петков С.В. Болгарське козацьке військо // Запорізька січ. - 1997, 26 липня.

226. Петков С.В. Національний склад Бугського козацького війська / Культурно - історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні. - Частина III. Політичні процеси в Україні: історія та сучасність. - Одеса, 1996.
227. Петков С.В. Національний склад Бузького козацького війська // Запорізька січ. - 1997, 11 червня.
228. Петков С.В. Преселването на българите в Запорожката област през 60-те години на XIX век // Роден край. - 1995, 2 декември.
229. Петков С.В. Таврические болгары // Запорізька січ. - 1995, 27 червня.
230. Пишевич А.СМ. Бугские казаки и украинские уланы.// Киевская старина. - 1886. - Т.14. - N 2.
231. Покшишевский В.В. Очерки по заселению лесостепных и степных районов русской равнины// Экономическая география СССР.- Вып. 5.- М., 1960.- С. 20.
232. Подольський А.Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX століття./ Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 року. Редакційна колегія доктор історичних наук Ф.Г. Турченко, кандидат історичних наук С.Ф. Орлянський, Б.Л. Естеркін. - Запоріжжя, 1995. - С. 20-23.
233. Полищук М.А. Раввинские выборы 1903 г. в Одессе/ Еврейское население Юга Украины: история и современность. - Запорожье, 1991.
234. Пятигорский Г.М. Греческая община в Одессе в конце XVIII-первой трети XIX в. / Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научнопрактической конференции 19-20 октября 1990 г. - Запорожье, 1990. - С. 9-11.
235. Рудаковский А. Сведения о бугских казаках // Киевская старина. - 1882. - Т.4. - №12.
236. Скакун О.Ф. Соціально-економічний розвиток і правове становище міст України в XVI-XVIII ст. у висвітленні істориків другої половини XIX століття // Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. - Випуск 16. - Харків: Видавниче об'єднання "Вища школа" видавництво при Харківському державному Університеті, 1973.- С.143.
237. Скальковский А.А. Еще о бугских казаках.// Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. - 1882. - Т.4. - N 12.
238. Скальковский А.А. К истории бугских казаков. // Киевская старина. - 1883. - Т.6. - N 5.
239. Санаров В.И. Проблемы историко-этнографического изучения цыган // Советская этнография, 1971, №3.

240. Сычева В.В. Еврейский вопрос в IV Государственной Думе: отношение к нему революционно-демократической оппозиции / Єврейські поселення Півдня України: дослідження і документи. Випуск 1. Редколегія: голова доктор історичних наук Ф.Г.Турченко. - Запоріжжя, 1994. - С.41-48.
241. Тимофеев В.В. Некоторые аспекты еврейской эмиграции из России конца XIX века / Єврейські поселення Півдня України: дослідження і документи. Випуск 1. Редколегія: голова доктор історичних наук Ф.Г. Турченко. - Запоріжжя, 1994. - С. - 22-28.
242. Тимченко С.М. Міграційна рухомість в Україні та проблеми її правового регулювання / Регіональна науково-практична конференція «Концепція формування законодавства України (12-13 березня 1997 року): Матеріали доповідей. - Запоріжжя, 1997. - С.25.
243. Тройницкий А. О числе крепостных людей в России. - СПб., 1858.
244. Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.М. Документальні джерела держархіву Запорізької області з історії єврейського населення Запорізького краю (XIX-XX століття) / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 року. Редакційна колегія доктор історичних наук Ф.Г. Турченко, кандидат історичних наук С.Ф.Орлянський, Б.Л.Естеркін. - Запоріжжя, 1995.
245. Турченко Ф.Г. О задачах изучения истории национальных меньшинств Юга Украины: история и современность / Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научнопрактической конференции 19-20 октября 1990 г. - Запорожье, 1990. - С. 3-5.
246. Филипчук Н. Снится ли Шабо колониальное прошлое. Единственная в мире колония швейцарцев была... в Украине // Голос Украины, 31 декабря 1997, №250.
247. Филлипов А.Н. История русского права. - Юрьев, 1912.
248. Хіоні І.О. Нові матеріали до історії Бузького війська // Український історичний журнал. - 1966. - N 11.
249. Цымбалюк В.Г. Национальная группа как субъект межнациональных отношений / Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научнопрактической конференции 19-20 октября 1990 г.- Запорожье, 1990. - С. 78-80.
250. Чижикова Л.И. Об этнических процессах в восточных районах Украины // Советская этнография. - 1968, №1.
251. Шайкин И.М. Еврейское земледелие на юге Украины / Єврейське населення Південної України: історія та сучасність.- Запорожье, 1997.

252. Шкварець В.П., Федьков І.І., Цимбал Л.М. Про розміщення єврейського населення в Україні та її Півдні дореволюційної доби / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 року. - Редакційна колегія голова - член кореспондент АН України Ф.Курас - Запоріжжя, 1992.- С.30-34.
253. Шевцова В.Н. Древнерусское законодательство об иноземцах (X-XIII вв.) / Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19-20 октября 1990 г.- Запорожье, 1990. - С. 7-8.
254. Шевченко Ф.П. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII-XVIII ст./ Питання історії та культури слов'ян. - Ч.1. - К., 1963.
255. Щетініна Т.О. Проблема переселення євреїв Полтавщини на Південь України в роботах І.Ф.Павловського / Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 року. - Редакційна колегія доктор історичних наук Ф.Г. Турченко, кандидат історичних наук С.Ф.Орлянський, Б.Л.Естеркін. - Запоріжжя, 1995 - С.53-55.
256. Шполянський В.В. Правовое положение евреев в Таврической губернии в XX веке / I Международная конференция "Студент и преподаватель" (материалы).- Симферополь, 1996.- С. 45-46.
257. Ястребов В. Греки в Елисаветграде // Киевская старина. - 1884, Т. 8.
258. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александровском уездах Херсонской губернии. - Одесса, 1894.
259. Ястребов В. Очаковская зима по современному описанию // Киевская старина. - 1884, Т.9. - N 8.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА Проект «новоросія». А що на противагу?	3
РОЗДІЛ 1 Правові основи формування поліетнічного і полірелігійного складу населення України	10
РОЗДІЛ 2 Етносоціальні засади та особливості формування поліетнічного складу населення на Південноукраїнських землях до XVIII ст.	22
РОЗДІЛ 3 Правові основи заснування військових округів у Південній Україні	50
РОЗДІЛ 4 Законодавча політика стосовно військових переселенців у другій половині XVIII ст.	60
РОЗДІЛ 5 Зміни у правовій політиці стосовно військових переселенців на початку XIX ст.	70
РОЗДІЛ 6 Формування нормативно-правової бази стосовно іноземних колоністів у XVIII - на початку XIX ст.	84
РОЗДІЛ 7 Правова регламентація переселень західноєвропейських колоністів на територію України	100
РОЗДІЛ 8 Юридичні основи утворення колоній “задунайських переселенців” у Південній Україні.....	109
РОЗДІЛ 9 Систематизація законодавства стосовно переселенців у першій половині XIX ст.	124
РОЗДІЛ 10 Юридичне забезпечення прав іноземних колоністів	138
РОЗДІЛ 11 Зміна правового статусу переселенців та зрівняння з іншими підданими Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX ст.	148
РОЗДІЛ 12 Зрівняння правового статусу переселенців з підданими Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX ст.	166
ПІСЛЯМОВА	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180

Петков Сергій Валерійович
доктор юридичних наук, професор

**Адміністративно-правове забезпечення
іміграції в Україну в XVIII-XIX ст.**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 18.07.2022. Формат 60x84 1/16.
ум. друк. арк. 8,3, ум.об.арк.6,4
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

ТОВ «КНТ»
Тел. (099) 232-40-59, (096) 555-19-80
E-mail: knt2012@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 581 від 03.08.2001.